

Төрүттүнген
сумумЧагаалар –
амыдыралдын
«көрүнчүү»Тываның
күрүне уни-
верситеди
чалап тур

№ 65 (18492)

1925 чылдын
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

май

29

четверг

Чыгытай хөлде чаа балыктар

Тывавыстың база бир чоргааралы Чыгытай хөлүвүсче сөөлгү үеде кичээнгейивис эреңгей апарган. Бо ыдыктыг хөлдү күчүлүг Чынгис-Хаанның уйнуу Чыгытайның адынга дөмейлештир адааны анаа эвес. Ында бир-ле тывызыксыг чажыт бар дээрзинге ада-өгбевис бүзүрөп чораан. Ооң мур-нунда Чыгытай хөлге балык-байлаң аажок элбек, ол чоок-кавының аалдарын шуптузун тоттуруп турган дээр болза, чазыг болбас.

Амгы үеде хөлдүн бодунун балыктары барык артпаан. Чоокку ылдарда хөлдү камгалаары-биле ынаар кири салып турган шортан балыктарның байлаңнары непертээн. Ол ышкаш лещ деп балык өвүдей берген. Бо балык өске эки балыктарның өзүп көвү-ээринге орук бербейн, оларның үүргенезин шуптузун чип кааптар. ешти чылдың-на он-он тонна чедир тудуп, балыктап турзажок, ол энчүг дүрген көвүдээр болганындан хөлде ам-даа чүс-чүс тонна өре бар болуп турар.

Тыва Республиканың Чыгытай удуртулгазы база Аңнаашкын олгаш балыктаашкынның күрүне комитеди дээш, өске-даа чогуур бан черлери бо талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп эгелзэн. ай 27-де Чыгытай хөлче пелядь балыының 2 млн. 600 байлаңна-ын кири салган. Оларны Красноярск крайның Балахтин району-н «Компас» КХН балык бүдүрүлгезинден эккелген. Амдызында республикада июнь 10-га чедир балыктаары хоруглуг.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Чыгытайже бай-лаңнарны салып тур.

Хүшпүң медээзи

«Кадыкшылдың оруу» кожууннарже үнүпкен

«Кадыкшылдың оруу» гу-бернатор төлевилели ботта-нып эгелзэн.

Автопоездиниң составын-да улуг улустун болгаш бичии уругларның ийи бригады кириген. Оларның бирээзинде-ле 10 эмчи-специалист бар. Олар тайылбыр ажылын чору-дар, шинчилгени амгы үениң медицина дериг-херекселинге чорударлар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол медицина машина-ларының кайы хире белеткет-тингенин хынап көргөн болгаш суурларга баргаш, ийи хире шак болгаш-ла дораан чоруп-тар чорукту болдурбас херек деп чугаалаан. «Маңаа езу-барымдаалаар чүве турбас ужур-луг. Медицина лагерин тургус-каш, кижилерни ооң байда-лынга дүүштүр хүлээп алып херек. Эң ырак суурларга болгаш малчыннар аалдарын-га чедери чугула, бистиң со-рулгавыс – төп эмнелгелерден ыракта чурттап турар чаңгыс чер-чурттугларывыска чедери болур» – деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Муниципалдыг эрге-чагыр-галар эмчилер келгениниң ду-гайында чонга чарлап дың-надыр, кижилерни хүлээп алырының тодаргай графигин яамы-биле кады ажил-дап кылыр ужурлуг дээрзин Тываның Баштыңы айткан. Медицинаның автопоездин ОШАЧКИ-ниң ажилдакчылары үдээр болза эки. Ол ышкаш машиналарны кывар-чаар ма-териалдар-биле саадал чок хандылар херек.

Губернатор төлевилелиниң ажилдап эгелзенинге турас-кааткан байырлыг езулалга Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу киришкен.

Тускайжыттыг медицина транспортундан тургустун-ган колонна Чеди-Хөл ко-жуунче чорупкан, аңаа Ак-Тал, Сайлыг, Хову-Аксы, Элегес суурларның чурттакчыларының кадыын шинчири.

gov.tuva.ru-дан.

Суур бүрүзүңе – библиотека

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол көдээ библиотекаларның спонсорлары болурун, оларны чаа, солун номнар-биле хандыраарын Чазак кижигүннеринге болгаш депутаттарга саналдаан.

Ол эгелекчи саналды Шолбан Кара-оол аппарат-ралында дыңнаткан. «Суур бүрүзүңе библиоте-ларга чырыдышкын ажылын күштелдирер херек. чорук бистиң уругларывысты социал четкилерде өптөреп турар, ажыы хамаанчок, харын-даа хоралыг үлдерден камгалаарыңа дузалаар. Оон анаа кижиги аксынга эптешпес сөстөр безин дыңналыр бол-й. Бо улуг халап-тыр, кым-даа олче сагыш салбайн-дар» – деп, Чазак Даргазы чугаалаан.

Суур бүрүзүңе библиотека ажилдаар ужурлуг-л, регионун удуртукчузу санап турар. Бо саналды-ткирин, Чазак Даргазының оралакчылары бол-ш сайыттар кожууннарже хуваажып алгаш, спон-с ажылын эгелзэрин саналдаан. «Бо дээр-ге эш-у дугуржулга-дыр, коллегалар, бодунарның төрүт-түн-суурунарның, хоорайынарның библиотекаларынга-ымнарны-даа садып бергей-ле. Ону кижиги бүрүзү-даар деп бодаар мен, чаңгыс чер-чурттугларынар-да өөрүүр болгай. Библиотекалар хаар чорукту-лдурбас херек» – деп, ол уламчылаан.

Библиотека четкизин сайзырадырының айтырыг-рын, көдээ ном саннарында байдалды онза кон-ольга алырын Тываның культура сайыды Вячеслав-ыгакка дааскан. Бо чаңгыс удааның херээ болбас,-блиотекалар уруглар болгаш аныяктар кижизидил-иниң төвү болур ужурлуг дээрзин хуралга демдег-эн.

Үрер хөгжүм байырлалы

Тыва биле Россияның дем-нежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан «Азия төвүнде фанфарлар» деп үрер хөгжүм оркестрлериниң 2-ги делегей чергелиг фестиваль-конкур-зунга белеткел ажилдары дооступ турар.

Тыва Республиканың Чыгытай удуртулгазы үрер хөгжүм оркестриниң эгелзеш-кини-биле 2012 чылдың сентябрьда 1 дугаар делегей чергелиг мындыг фестиваль-конкурс РФ-тиң Куль-тура яамызының болгаш Тыва Рес-публиканың Чыгытай деткимче-зи-биле эрткен. Ынчан хүндүлүг аалчыларның аразында делегей-ниң оркестрлер конференциязы-ның база марштар оркестрлериниң Азия чемпионатының президенти-зи Кенонг Хуангтың (Тайвань) кээп чорааны төөгүлүг, уттундурбас бо-луушкун болган.

Үрер хөгжүм оркестрлериниң 2-ги делегей фестиваль-конкур-зунун тургузукчулары – Москваның культура болгаш уран чүүл универ-ситеди, Россияның Камгалал яамы-зының Төп шериг оркестри болгаш ТР-ниң Чыгытай.

Июнь 4-6 хүннеринде фести-валь-конкурска киржири-биле Азия, Америка, Европа чурттарындан болгаш Россияның аңгы-аңгы ре-гионнарындан хөгжүмчүлөр Кызыл-

га чыгыр. Амгы үеде фестиваль-дың оргкомитетиниң кежигүннери кээп киржир болган аалчылар-би-ле харылзажып, белеткел ажил-дарын кидин түлүк чорудуп турар. Бо удаада фестиваль-конкурска АКШ, Венгрия, Япония, Моолдан болгаш Россияның Москва, Екате-ринбург, Красноярск, Абакан, Ми-нусинск, Саяногорск хоорайларын-дан хөгжүмчүлөр кээр. Тывадан – ТР-ниң Чыгытай үрер хөгжүм оркестри, Тываның күрүне филар-мониязының, Кызылдың уран чүүл колледжизиниң, Р.Кенденбиль аттыг уругларның уран чүүл школазының, К.Тамдын аттыг уругларның чогаа-дыкчы лабораториязының хөгжүм-чүлери киржир. Фестиваль-конкурс үезинде семинарлар, мастер-клас-сар, ажык кичээлдер эртер.

2012 чылда Национал театрың баарыңа ат-сураглыг оркестрлер аразыңа бистиң ТР-ниң Чыгытай оркестри ойнай бээр-ге, кайы хире чоргааранчыг болган ийик. А кат-тышкан оркестрлерни дирижерлар элчип-селчип башкарып турда, ТР-ниң алдарлыг артизи Тимур Дулуш кайы хире-даа улуг оркес-три төлөптии-биде үдеп шыдаарын көргүскен болгай. Хөгжүмчүлери-вис чедишкыннерлиг болзун деп йөрээп каалыңар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

КЫЗЫЛГА КЫЗЫГААРЖЫ ХҮНҮН ДЕМДЕГЛЭЭН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызыгааржы хүнүн демдеглээринге болгаш Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада Кызыгаар эргелелиниң 90 чылынга тураскааткан байырлыг митингиге киришкен.

Регионнуң удуртукчузу чыылганнарга байыр чедирген: «Хүндүлүг шериг албанның болгаш кызыгаар шериглериниң хоочуннары! Профессионал байырлалыңар—Кызыгааржы хүнү-биле болгаш Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада Кызыгаар эргелелиниң 90 чылы-биле силерге байыр чедирип тур мен!

Ада-чуртун камгалаары, дүне-даа, хүндүс-даа ооң кызыгаарын хайгаараары—шаг-төөгүден бээр айыылдыг болгаш харысалгалыг албан-дыр, ол хүлээлге кызыгааржыларга онаашкан. Дайын болурга-ла, дайынның баштайгы согуунга кызыгааржылар таваржыр, чүге дээрге ында эң эрес-дидим солдаттар болгаш офицерлер албан эрттирип турар. Тываның девискээринде узуну 1300 километр кызыгаар шугумунда чик эвес албан-хүлээлгени эрттирип турар кижилерге ол хамааржыр. Ол дээрге Россия—Моол кызыгаарның эң нарын болгаш узун хемчээлдиг участогу-дур. Кызыгаар эргелелиниң хуу составының эрес-шудургу албан-хүлээлгезиниң ачызында Россия—Моол кызыгаарның Тыва

Тыва Республиканың Баштыңының шаңнал тыпсып турары.

участогунда байдал чогуумчалыг болуп, чылдан чылче кызыгаар үрекчилери-биле демиселдин көргүзүглери экижип, хамаатыларның амыр-дыжы дээш демиселге чурттар аразының кады хөделиишкиннери улам сырый болгаш дугуржулгалыг болуп бар чыдар.

Күрүне кызыгаарының ыдыктыг чоруунуң магадылалы болбушаан, даштыкы халдааш-кыннарның болгаш кыжаныыш-

кыннарның оруун дуглавышаан, кызыгааржы дайынчылар бистиң кожавыс — Моол-биле ажыл-херекчи кады ажылда-жылганы болгаш найыралчы харылзааларны тудуп турар. Бистиң республикавыс Моолдун Убса-Нур аймаа-биле бүгү талаалыг кады ажылдажылганы быжылгап турар үеде тайбыңның болгаш найыралдың байдалын контроль-хыналда пунктуларынга, ылаңгыя Хан-

дагайты—Боршоо пунктузунга тургузары чугула болуп турар. Чоокку үеде кызыгаар чоогунуң транспорт инфраструктуразын дыка экижидер сорулганы салып турар бис, ол дээрге амгы эрттирилге чурумун үш катап улгаттырар алаары-дыр, бо үеде эрттирилге пунктузун дамчыштыр бир айда 150 пассажир болгаш 50 техника эртип турар. Эргим эштер!

Кызыгаар эргелелиниң бүгү

хуу составына, Кызылдың кызыгаар отрядының хоочуннарына байырлал-биле байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер! Хүн бүрүдеги дайынчы албан-хүлээлгелер-биле даңгыраанарга болгаш шериг хүлээлгелерге шынчы чоруунарны бадыткап, Тываның аныяктарына төлептиг үлегериңерни көргүзүп турар силер. Силерниң дайынчы күш-ажылыңар дээш сагыш-сеткилдин ханызыңар чедирген байырывысты хүлээп көрүңер. Силерге болгаш силерниң чоок кижилеринерге кадыкшылды, чаагай чүүлдерни болгаш чаа-чаа чедишкннерни күзедивис! Байырлал-биле!

Митинг үезинде Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын тывыскан. Тыва Республиканың Баштыңының өөрүп четтиришкенин Кызыгаар эргелелиниң улуг офицери Алексей Анатольевич Уткинге, эргелелдин бөлүк инструктору Аяс Владимирович Ойнарровка чарлаан. Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижикин Кызыгаар эргелелиниң улуг инструктору Александр Александрович Оюнга, эргелелдин албан начальниги Александр Сергеевич Губаревке тывыскан. Байырлыг митингиге Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор Владимир Останин болгаш Тываның Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа олар база киришкеннер.

gov.tuva.ru-да.

КАДЕТ УЧИЛИЩЕЗИНГЕ КЫМНАР ӨӨРЕНИРИЛ?

Президентиниң кадет училищезинче чединмес өг-бүлелерниң оолдарын болгаш өскүстерни хүлээп алыр ужурлуг деп, Тываның Баштыңы сагындырган.

Бо чылын күзүн ажиттынар Президентиниң кадет училищезиниң 5, 6, 7 класстарына өөренир сургуулдарны Тывада чыып эгелей берген. Конкурс шилилгезин чедишкнниң эртен оолдар күрүне хандырылгасына өөренир. Бичии оолдарны шилип алыры эң чөптүг болур ужурлуг деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. Өөрениринге сундулуг болгаш салым-чаянныг оолдарны республиканың бүгү девискээрлеринден дилеп тывар сорулганы ол Эртем болгаш өөрөдиге яамызының, кожуун чагыргаларының баштыңнарының мурнунга салган.

Ат-сураглыг өөрөдиге чери болур Президентиниң кадет училищезинге хөй уругларлыг болгаш эвээш орулгалыг өг-бүлелерниң уруглары, бүдүн болгаш чартык өскүстер өөренир ужурлуг деп, республика Баштыңы база катап сагындырган. «Ат-сураглыг болгаш бай-шыырак ада-иелерниң телефоннап кээр чоруун соксаныңар—деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Билигге сундулуг, ыңдыг-даа болза, материалдыг дуза чедирер кижизи чок элээдилерни бүгү Тывадан дилеп

тывар херек».

Кадет училищези дээрге «Өг-бүлө бүрүзүңе бир уругдан эвээш эвес кижиз дээди эртемниг болур» деп губернатор төлөвилелиниң күүселдезиниң угланыышкыннарының бирээсидир деп, республика Баштыңы демдеглээн. «Президентиниң кадет училищелери Россияда чүгле алды. Ат-алдарлыг өөрөдиге черин республикага ажыдарының дугайында бистиң эгелээшкнниности Камгалал яамызы, Президент боду деткээни биске кончуг эки болган. Төлөвилелди калбарткан бис, эки курлавырлар көстүп келген. Ону бистиң ажы-төлүвүске кылып берип турар бис, чоокку үеде олар чогуур билигни чедип ап, Тываның төлептиг кижилери апаар» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Бо талазы-биле тодаргай медээни ТР-ниң шериг комиссариадындан билип алыр, тел. 2-40-61. Адреси: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 4. Документилер-биле четчелээн чагыгны бо чылдың июнь 1-ге чедир хүлээп алыр. Июнь 1-ден июль 1-ге чедир кирген медээлер-биле ажылдаар болгаш кандидаттарның эмчи шинчилгезин шериг-эмнелге комиссиязы эрттирер. Июль 1-ден 15-ке чедир кирериниң конкурс езугаар шылгалдалары болур.

ЧАГЫТАЙ ХӨЛДЕ ЧАА БАЛЫКТАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Аңнаашкын болгаш балыктаашкын күрүне комитетиниң ихтиологу Антон Ондарның чугаалап турары-биле алырга, Чагытай хөлдү камгалаары-биле ону хуужудулгага бээр өөренип көрүп турар. Үлетпүр болгаш балыктаарына сонургалдыг кижилерниң балыктаар девискээрлерин аңгылаар, бо талазы-биле тускай аукционну эрттирер. Балыкчы кижиз бүрүзү бодунуң хуу девискээрин бүгү талазы-биле, ылаңгыя ооң арыг-силиин хайгаараар ужурлуг. Балыктаарына анаа сонургалдыг кижилерниң девискээри база аңгы ээлиг болур. Олар баштай тускай чөпшээрелди (путьканы) холга алгаш, чүгле ыңчан балыктаар эргелиг.

Тыва Республиканың бойдузунуң онза хайгааралдыг черлериниң дирекциязының даргазы Чайзу Кыргыс мынчаар чугаалаар:

— Чагытай хөл — республикада онза хайгааралдыг тураскаалдыг черлерниң бирээзи. Ында 1995 чылда күрүнениң бойдус гидробиологтуг камгалал черин тургускан. Хоруглуг үеде балык тутканы дээш торгаал 3 мундан 5 муң рубльге чедир. Хоойлужудулга езугаар хоруглуг үеде туткан 1 балык дээш торгаал 250 рубль, а онза хайгааралдыг черлер дээш бо түң 5 катап өзе бээр. Четки-биле туткан улус чеже торгаал төлээр апаар-дыр, ыңчангаш кымга-даа өршээл турбас.

Тыва Республиканың Баштыңы—Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол байлаңнарны

хөлче кири салырынга боду киришкен. Шунту 53 шоодай бичи байлаңнарны Красноярск крайдан эккээри ыңдыг-ла амыр эвес болган дээрзин биллип алдывыс. Ийи каът тускай хаптарда балыктарны бичии болгаш-ла кислород-биле долдуруп турган. Ооң иштинде сугнуң температуразын доктаамал хынап чоруур. Олар бир айлыг, бо үезинде хөлче кири салыптарга, олар ижигинчел болгаш дүрген өзүүчел болур дээрзин ихтиологтар чугаалады. Оларның өзүп неперээрзин 3 чыл дургузунда манаар. Чагытай хөлче сөөлгү катап 2010 чылда 8 млн. 700 байлаңнарны салган турган, ам 4 чылдың дургузунда балык салбаан.

Тыва Республиканың Баштыңы—Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол мынчаар чугаалады:

— Балыктаарына квота алыр кижилер мындыг хемчеглерни чорудар болза, Чазактын талазындан деткир бис. Красноярск крайда балык өстүрүп турар «Компас» КХН-ниң бо кылып чоруткан ажылыңче ниитизи-биле 1 млн. 67 муң рубль үнген. Бо чарыгдалды долзуу-биле бүдүрүлгө бодунче алган. Бо бүдүрүлгө-биле Чагытай хөлде лең балыын тударының дугайында база чугаалажып турар бис. Бистиң республикада чогуур хайгаарал органнарының кошкак ажылының түңнелинде хөлүвүс бо хүн биологтуг үнелиг шынарын чидирип, эки балык-байлаңның эстип чиккени бо. Хөлче чаа кири салган пелядь балыын камгалаары-биле ихтиологтар чогуур

хемчеглерни алыр ужурлуг.

Чагытай хөлдүн бодунуң хуу ээлери турар болза, хөлдүн арыг-силини, ооң бүгү талазы-биле хайгааралы чедимчеллиг деңнелде болур. Ынчангаш тус черниң чагыргазы төрөң чуртунга бердинген, республиказынга үлүг-хуузуун кириер болгаш акша ажылдап алыр күзелдиг кижилерни тывар талазы-биле ажылды чорудар. Бо дугайында чарлаанымдан бээр бир ай чартык четкен, кандыг-даа харыы чок, амдызында чүгле «Компас» КХН кады ажылдаар күзелин илереткен. Бо талазы-биле ажылдаарына белең кижилер бар болза, оларның чарыгдалының 50 хуу-зун Чазак эгидер. Балык тударының ажыл-агыйын эгелээр сайгарлыкчыларны деткип, оларга чогуур дериг-херексел садарында-даа дузалажырынга белең бис.

Чагытай хөлдүн кыдыында туристчи бааза кылырын база өөренип көрүп турар бис. Күзелдиг кижилер чоңунуң дыштанып алырынга ачы-дузазын көргүзүп, эвээш эвес акша-хөреңгини ажылдап ап болурунун аргазы бар. Ынчангаш ыдыктыг Чагытай хөлүвүстү «диргизип», шунту кады деңижилиңер!

Шолбан Кара-оол чүгле Чагытай эвес, а Хадын, Төрө-Хөл (Эрзинде), Сүт-Хөл, Тожу дээр ышкак хөлдери онза хайгаарап, оларны кичээнгейге доктаамал алырын хайгаарал органнарынга дааскан.

Алдынай БАДЫ-ХОО. В. ШАЙФУЛИНИНҢ тыртып турган чурчу.

Ада-өгбе салгаан ажыл-иштиг

Барыин-Хемчик кожуунуң Эр-ги-Барлык сумузуң аныак малчыннары Адыгжы биле Сайзана Сааялар көдээ мал ажил-агыйын 2008 чылдан эгелээш, мал-маганын 60 хүнге чедир онча-менди тудуп чоруур. Олар ада-өгбениң мал-биле холбашкан ажил-ижин уламчылап, салгал дамчаан аныак малчыннарга хамааржыр.

Аныактарның чайлаа — тус черниң Улуг-Хову деп черинде, а кыштаа — Берт-Дагда. Аныак өг-бүле бир кыстыг, бир оолдуг. Өгнүң херээжен ээзиниң дооскан мергежили — фермер-зоотехник, а эр ээзиниң — диш эмчизи. Аныактар өг-бүле туткаш-ла, ада-иезинге дузалажып чоруй, мал-маган ажил-агыйын улаштыр тудуп берген. Чаа-ла 30 хар чедип турар аныак малчыннар кыш-чай дивес, дыштажыр олут чок, даң адар, дүн дүжер ажил-агый үзүлбес ижинге бердинген.

Адыгжы Саая өг-бүлениң баштыңы болганда, ооң харысалгазы улуг. Ол үлге мал-маган-биле ажаанзыраар эвес, а ажил-төлүнүң келир үези дээш, оларның кизирилгези дээш харысалгалыг.

Канчал билер, кайы-бирээзи салгал дамчып, малчыннай бээринге бүзүрөп чоруур. Сайзана — кады чурттаан эжиниң быжыг эленгилжи, арга-сүмө кадып бээр бүзүрөлдиг өңнүү. Ол, хостуг үе тыпты бээр-ге.

ле, алгы-кеш эттеп, оон чеңи-чоктар, бичи тоннар дээш, черле чүнү дааравас дээр.

Мал-магандан халбактанып чоруурга, кижиге тодуг-даа, эгин ажыр эттиг-даа болур. Ынчангаш бо аныак малчын өг-бүлениң чымыштыг ажил-ижинге чедишкенин күзедим.

Валерия КОНГАР.

Авторнуң тырттырган чоруу.

Уксаалыг мал ажил-агыйы

Эттир уксааның мыйыстыг бода малын өстүрер программа езугаар ийи чыл бурунгаар герефорд уксааның инектерин бистиң республикага эки-келген.

Ол инектерни азырап өстүрери-биле ылгыр, кызымаккай малчыннарга ко-уннарның удуртулга черлери азырап түрери-биле үлөп берген. Бо ажил-агый азы-биле ТР-ниң Көдээ ажил-агый мыйыстыг ажилдакчызы Николай Кы-лоолович Балчиймаа таныштырды: «Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый ажилдакчызы аш-чем яамызының ажил-чоруду-луу мурнады көрдүнгөн угланышкын-нының бирээзи — Тываның Чазааның 2011 чылдың август 2-де үндүргөн «2012-2020 чылдарда Тыва Республикага эттир мал ажил-агыйын хөгжүдери» республиканың кай сорулгалыг программасы-биле ажил-ры.

Ол угланышкынның сорулгазын күүсе-ни-биле мал ажилын хөгжүдөр килдис тургу ажилдап, 11 муниципалдыг кожуун-ның чагыргалары, 14 көдээ ажил-агый үрүлгелериниң болгаш тараачын-фер-мер ажил-агыйларының удуртукчулары-биле ажилдажылганың үш талаалыг дугур-газын чарган. 2011-2013 чылдарда Крас-нояр крайның болгаш Хакасияның ажил-агыйларындан эттир уксаалыг малды садып алырга шилилгени чоруткан.

Ол дугуржулга езугаар 834 баш гере-форд уксааның мыйыстыг бода малын, ооң ичинде 793 кыс казыраны, 41 бүдүрүкчү-лүк садып экилген.

Тү-Хөл кожуунда «Амык» көдээ ажил-агый кооперативиниң баазасында герефорд анык малын ажаап өстүрер угланыш-тыг тускай ажил-агый тургустунган. Бо ажил-агый бүдүрүлгезинде 164 баш герефорд уксааның мыйыстыг бода малы бо чазын Бай-Тайга кожуунга малчын-нары харысалга чогуңдан герефорд уксаа-инектериниң ийи чаш бызаазы өлгөн. Эрээзини үндүргөн кожуун чүгүле бо, а хыналданы чорудуп, хемчегни онаа-га арткан черлерде Саян артындан экил-галдың байдалы ажырбас.

Ооң-биле чергелештир уксаалыг мал ажил-агыйын чорудар чөлшээрелдин хере-чилелин тыпсыр талазы-биле ажил чоруп турар. Малдың ханының анализин Улуг-Хем кожуунуң «Идегел» МУБ болгаш Чөөн-Хемчиктен Б.Монгуштуң арат-тараачын ажил-агыйы Москва хоорайда Россияның эртемнер академиязының генетика институ-дунче чоруткан.

2013 чылда «2012-2014 чылдарда Тыва Республикага чаа эгелеп чоруур фермер-лерни деткири» болгаш «2012-2014 чыл-дарда Тыва Республикага арат-тараачын ажил-агыйларның баазазына өг-бүле фер-маларын хөгжүдери» программаның шу-гуму-биле 45 фермер күрүне деткимчезин алган, оларның 30-и — чаа эгелеп чоруур фермерлер, 15-жи өг-бүле фермалары арат-тараачын ажил-агыйларының баазазында тургустунган».

Владимир Салчак, Бай-Тайга кожуун-нуң Көдээ ажил-агый эргелелиниң дар-газы: «Эттир уксааның мыйыстыг бода малын өстүрери-биле бистиң кожуунда 3 малчын хаара туттунган. Шуй сумузда көдээ бүдүрүлге кооперативи «Шиви», ооң удуртукчузу Чимиспей Мачакович Мөңгө 3 чыл бурунгаар герефорд уксаалыг 5 буга, 95 инекти Хакасиядан экип алган. Бо чылын 100 ажыг баш санныг бызааны онча-менди камгалап алган. Бүдүрүлгениң ажилы шууд бар чыдар.

Кызыл-Даг сумуздан арат ажил-агый-лыг Орлан Кима-оолович Адыг-оол 2 буга, 28 баш санныг инекти 2012 чылда экилген. Бо хүннерге чедир 28 баш инектен 18 бы-зааны алган. 2 бызаа хенертен өлгөн. Бо талазы-биле шыңгы хыналданы чорудуп турар бис.

Хемчик сумуздан Март-оол Ким-оол-ович Салчак эрткен чылын 60 баш санныг инек, 3 буганы алган. 2013 чылдың күсүкү үезинде 26, 60 чылдың февраль айда 12 бызаа төрүттүнгөн. Малчынның коданын-да экилген инектери тус черде чаңчыкпайн турарындан оларны тургузу азырап турар. Бүгү-ле бар аргаларны ажыглап, үргүлчү хайгаарап, барып, дузалажып турар бис».

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Бора-Шайның малчыннарында

Бора-Шай — Өвүр кожуунуң эң чараш булуңнарының бирээ-зи. Ында Кара-Дыт, Моолдуг-Хем, Тулаа хемнер каттышкаш, Ак-Кежиге агып баткаш, Хо-румнуг-Ойлааш, Таргажыкты та-варып, Моол чуртунче таварып кирген.

Моолдар бо хемни Боршоо дижир. Бора-Шайның мурнуу чүгүн-де Улуг-Хана даглары Солчур кырын Моол-биле кызыгаарлаш-тырып турар. Бора-Шайның артыы чүгүн Улуг Танды-Уула сыннары хүрээлээн, ол сын Хандагайтының Улуг-Артты таварааш, Улаатай, Чоза, Тээли, Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа, О-Шынаа, Ү-Шынаа-лааш, Самагалдайны эрткеш, чо-руткан.

Бора-Шайда Майын-Чүрек, Кал-чан тайгазы, Бош-Даг, Сап-Арты дээр улуг даглар турар болгаш Артыштыг-Хем, Кара-Дыт, Тулаа-Хеми агып баткан. Малчыннар чайгы үеде бо хемнерге чайлаглап көжүп кээр, ойттуг, суглуг тайгага мал-маганын семиртип алыр.

Бора-Шайның суген-ширбиил-диг шынаазын малчыннар хуваа-жып алгаш, кезип ап чоруур. Бо-ра-Шайның хеми шаанда балык чок турган, ам ында балык-байлаң ими-леме дээр. Ол чоок-кавы тайга-сын-да, Ишти-Хана дагларында сыын, хүлбус, элик-мыйгак, кара-куш, адыг-мажаалай, буур, буландан бээр бар, чер хаваннары, чекпе, морзук болгаш тарбаган амытан-ның чурту-дур.

Ам Бора-Шайда чурттап чоруур чонну болгаш малчыннары тода-радып көрээлинерем.

Хандагайтыдан чорааш, бир-ле дугаарында Сап-Артын ажарга, Бора-Шай бо-ла болгай, көктүг-шыктыг чараш оран. Сап-Артының артында кыштада аныак малчын Мерген Белек-оолович Куулар мал-маганын кадарып, хүр-менди кыштап орат. Ооң кожазы, ырак эвесе Орлан Ондарның кыштаа бар. Тыва кежиге хоочун малчын Александра Ондар, Калини кыш-таанда Михаил Долбан, ооң чоо-гунда улуг өгбе малчын Шулуу Тюлюштуң кышкы турлаа. Бөрү-лээште Николай Кара-Сал база Сергей, Көгел Тюлюштер болгаш Ак-Кежиге Наталья Куулар, Елена Кенен-оол, Андрей Монгуш, Таргы-жыкта Сарыг-оол Монгуш, Хорум-нуг-Ойда алдарлыг малчын, чылгы-чы Арбын-оол Донгактың улуг оглу Каң-оол Донгак, Саглы огул Сахар Ооржак эзлей чурттаан. Эзирлиг-де Хойбаа Монгуш, Олег Донгак, Александр Таваажан, Бош-Дагда Виталий Аккыс-оол, аныак мал-чыннар Чалым, Чодураа база Кал-чан-Артының аксында Чойган-оол Кыдат-оол, Куйлуг-Өдөкте Бора-Шайның эң хүндүлүг малчыны Кол-хоз-оол Кара-Монгуш, Арыг-Ба-жында М.Донгак-оол, Ч.Куулар, Арыг мурнунда Дандар-оол Ондар, Алексей Ондар.

Бора-Шайның кара суу ка-жан-даа доңмас, ынчангаш мал-маганын суггарылгазы эки. Мал чылгаар дуска-ла арай бергедеп турар, ынчалза-даа Ак-Кежигден кужурладып алыр. Бора-Шай-да бөрү хөй, ынчалза-даа малды

туда кадарып турарындан алыс-пайн турар. Калчан-Артта болгаш Бош-Дагда мал-маганче бөрүлөр халдап турар, малчыннар оларже удур боолап, малын камгалап ап турар.

Малчыннар «движок» дамчыш-тыр чырык-биле хандырткан. Теле-дамчыдылгаларны телевизор-дан көрүп турар, соталыг теле-фоннарлыг, олар-белчириге-даа чорааш, харылзажып чоруур. Чаа чыл болгаш Шагаа байырлалда-рында бир аалга чыгып алгаш, арагалаашкын чокка ойнап-хөгөп эрттирер чаңчылдыг. Кижиге бүрүзү чымыш иштиг болгаш, аал-оранын-че далажыр. Бора-Шайның мал-чыннары эптиг-найыралдыг, демниг чурттап чоруур.

Эрткен чылын хөй суген-шир-биил белеткээн малчыннарга Көгел Тюлюш, Каң-оол Донгак, Колхоз-оол Кара-Монгуш, Сахар Ооржак дээш, оон-даа өске малчыннар хамааржыр. Олар 10-15 машина чедир сугенни белеткээн. Ол ышкаш малчыннар шупту чылыг, чырык, делгем бажыңнардыг, өгдө чурттап орат малчын барык чок, чунар-бажыңнары безин бар. Бора-Шай малчыннары езулуг кожайлар-дыр, кижиге бүрүзү чеди чүзүн малын өстүрүп турар. «Көдээ черлерде оор чок, а суурларда арагачылар, оорлар, үптекчилер бар-дыр» — деп, хоочун малчын Көгел Тюлюш чугаалады.

Малчын бүрүзү чүк сөөртүр болгаш чиик машиналыг, трактор-луг. Хандагайты, Солчур аразына аргыжарда бергедээшкын чок. Мал-чыннар, бети дизе-ле, 15-20 баш инек, 150 баштан өрү хөй, өшкүлүг, 200 чедир чылгы малдыг. Каң-оол Донгакта инек бажыңны саны хөй, а Көгел Тюлюште 200 баш санныг чылгы мал бар.

Бора-Шай Моол чурту-биле кы-зыгаарлашкан болгаш моол чон-биле кожа-хелбээ чурттап чоруур. Мурнуку чылдарда бот-боттары са-дыглажыр, оорлажыр чораан. Ам ыңдыг эвес, садыг-саймаа сайзы-раан, амыдырал экижип, бурунгаар хөгжүп орат.

— Оорлаар, мегелээр, үптээр чорук чүү чүведе ирги? — деп малчын Тюлюштен айтырдым.

— Ажил-агый, акша-төгери, чурттаар оран-сава чогуңдан оор-ланыр, үптээр, мегелээр чорук тыптыр. Ол бүгү хоорай-суурларда ам-даа болуп турар — деп, малчын харыылады.

Ам хамык кижилер чиик чурт-талга бодап, хоорайже чүткүүр, ында ажил-агый чок болганындан түрөп чоруур. Мээң төрөөн чуртум Бора-Шайда чон кончуг эки чурттап чоруур-дур дээрзинге малчыннарга аалдап чорааш, бүзүредим. Шаанда тыва улустуң мындыг ырызы бар:

Бора-Шайның Моолдуг-Хемде
Мончуум адып кагбаан-на мен.
Борбак кара кадай уруун
Бодум эргиир чаңым ыңдыг.

Бора-Шай малчыннары Арыг-Бажы суурга эге школа, эмнел-ге салбыры, садыг турган болза деп изиг күзелин илередип, чогуур албан черлеринден дилегни кылды-лар.

Мадон МОНГУШ,
чогаалчы, журналист.

Тыва төрөл аймактар болгаш бөлүктөр

Көп-Сөөк сумузу кайы тыва төрөл аймактан азы бөлүктөн укталып тывылганын билип алыры чугула болуп турар. Мону долчузу-биле тайылбырлаарын оралдажып көрейн.

Ийи чүс бежен чылдың дургузунда (1644-1911 ч.ч.) Маньчжурияның Цин династиясы Төп Азияга эрге-чагыргазын камгалап келген. Ооң девискээрин улам калбартыр хемчеглерни доктаамал чорудуп турган түннелинде Тыва Цин империяга 1756 чылда каттышкан. Тываның чурттакчылары кыдат болгаш моол феодалдарга дарладып, мөлчүдүп, аар-берге амыдыралды, чуртталганы көрүп чорааннар. Тываның девискээрин кожууннарга, сумуларга хувааган. Сумуларны ук девискээрге төрөл аймактарның азы бөлүктөрүн ады-биле адап турган: Хертек, Хомушку, Күжүгет, Кара-Сал, Кара-Донгак, Сарыг-Донгак, Куулар, Түлүш, Сат, Тумат болгаш оон-даа өске.

Кожууннарның эң-не улуу 18 сумулуг Бээзи кожуун турган. Суму бүрүзү чагырыкчылыг. Бээзи кожуунуң Хертек сумузуңуң чагырыкчызы Ананды Хертек турган. Бо дээрже Бээзи кожуунуң ноянының дузалакчызы азы оралакчызы албан-хүлээлгени күүседип келген бай дүжүмет. Төөгү материалдарын кичээнгейлиг номчуп, бодамчалыг сайгарып көөрге, шаандагы Хертек сумузуңуң хөй кижилери чурттап турган девискээринин бирээзи Көп-Сөөккө ыңдыг аттыг суму 1929 чылда тургустунган болуп турар.

Хаан тайга — Бай-Тайга

1911-1912 чылдарда национал-хосталгалыг шимчээшкнннн түннелинде тыва улус маньчжур-кыдат феодалдарның хөй чылдарда дарлалындан хосталган. 1912 чылдың чайынында маньчжур-кыдат эжелекчилерниң дайынчыларынга удур Хомду дайынынга киржип чораан бир муң ажыг тываларның дидимин, эрестин, коргуш чогуң, маадырлыын VIII Богда-Кегээн Башкы эскерип билип кааш, ооң чажыды чүде болуп турарын билип алыры-биле төлге салгаш, кончуг кичээнгейлиг хайгаарап көөрге, тываларның артында (чуртунда) кончуг сүр күштүг Чер ээзи бар болуп-тур. Ол күчүлүг күш Бай-Тайгада болган.

Бо онзагай болушкунну билип алыры-биле Бай-Тайгага келгеш, Көп-Сөөк хүрээзиниң ламалары, хуурактары, чүдүкчүлери-биле кады Богда-Кегээн Бай-Тайгаже чорупкан. Бай-Тайганың чиге баарында Оргу-Дытчык дээр аалдар чайлаар, кыштаар оюмну өрү үнгеш, бо тайганы дагыыр Оваа турар сынга үнүп келирге, бажында ак меңгилерлиг, көшкелерлиг, бедик Бай-Тайга көстүп келген. VIII Богда-Кегээн Башкы Тайгага чүдүп тейлээринин езулалын кылгаш, төлге салган. Бай-Тайганың ээзи бажын савал турар маңган ак аът мунган, орлан-шоваа, хүлүмзүрзүн чараш, чазык арын-шырайлыг кыс кижилер болган. Бедик тайга-таңдының ээзи эр кижилер болуп ужурулуг, а Бай-Тайганың ээзи кыс кижилер болуп турга, Богда-Кегээн кайгап, магадап ханмаан. Бай-Тайганың күчү-күжү

күчүтөн тайга ээзи кыс кижилер дээрзин тодараткан. «Бо дээрже Бурган чаяган албаты чонунуң камгалакчызы, хайгааракчызы күчү-күштүг, авыралдыг Тайга-дыр. Тываның тайгаларының Хааны тайга-дыр» — деп, ол түннелинде чугаалаан.

Богда-Кегээн Башкы ыдыктыг, сүр күчү-күштүг Хаан тайганың—Бай-Тайганың дагылганын экижидеринче кол кичээнгейини салган. Тайганы дагыыр Овааның турар чери таарымча чок дээш, Бай-Тайга-биле дужаашкак турар хорумнарлыг бир бедик сынның шыпшык бажынга Чаа Овааны тургускан, ону кылырынга боду киришкен. Ооң соонда Богда-Кегээн Башкы Бай-Тайганы дагып ыдыктаан. Авыралдыг Бай-Тайганың сүлдэзин улам бедидери-биле аңаа үргүлчү чүдүп, тейлеп, мөгейип, кезээде дагып чоруурун Даа, Бээзи кожууннарның, Тываның арат чонунга ол чагаан.

Көп-Сөөк хүрээзи

VIII Богда-Кегээн Башкы Бай-Тайганың баарында сын кырынга Чаа Овааны үндезилеп тургускаш, ыдыктыг Бай-Тайганың ээлчеглиг дагылганын эрттиргеш, 1857 чылда Тейлер баарында хову ортузунга бир дугаар туткан Көп-Сөөк хүрээзинге чедип келген. Орта чыгылып келген ламалар болгаш Ажыг-Кара-Сугдан келген чүдүкчүлери-биле ужурашкан. Оларның дилээ-биле чонар-даштыг Сарыг-Хаяны ол дагаан.

Богда-Кегээн Башкы Сарыг-Хаяның шыпшык бажынга үнүп келгеш, холдарын тейлей тудуп алгаш, ыт, шимээн-даа чок, бодамчалыг девискээрни эргий көрбүшаан, бир-ле чүве номчуп, эрни шимчеп чоруп тургаш, ламаларга, чүдүкчүлери-биле чоокшулап келгеш, мындыг медеглелди кылган: «Сарыг-Хая дээрже бай-байлактыг даг-дыр. Хаан-херети дээр куш бар-дыр, ол Бай-Тайганың мурнуу талазын камгалап турар. Бо черниң чону кончуг шевер болур, делегейниң улузу магадар чараш чүүлдерни олар кылыр. Бо девискээрни шинчилеп көрүп турарымга, Көп-Сөөк хүрээзин элээн таарымча чок черде туткан-дыр. Тейлерниң чеди тейиниң баарында тудар болза эки-дир. Чеди тей дээрже Бурган баарында чалап каан чеди дагыл-дыр». Богда-Кегээн шын эскерген, ооң сүмезин езугаар Көп-Сөөктүң ийи дугаар хүрээзин Тейлерге туткан. 1914 чылда хүрээзин тудуу доостурга, Башкы чүве чугаалап тургаш: «Бо хүрээ үрелииш-кинге таварышкыш, узуткаттынып каар хүрээ-дир. Ооң соонда элээн хуусаа эртерге, ооң орнунга катап хүрээ тудар үези келир, ынчан хүрээни ыяап-ла тудуп алыр силер» — деп, Башкы чагып чугаалаан. Бо дээрже хуурактар өөредир, хуурактар хуурап тускайжыттынган бир онзагай хүрээ, орта Улуг хүрээге, Тибетке сарыг шажынның философиязын, тускай эртемин шигээдип алган эртем-билии шыырак чүс ажыг лама ажылдап турган.

Тывага 1921 чылда улусчу революция тиилээн соонда, Көп-Сөөк хүрээзинин, ооң ламаларының ажыл-чорудулганын хораан. 1930 чылдың ортан үезинде билдинмес бир кижилер хүрээни өрттедип-кен...

Россия Тываны камгалап, хайгааралга алган

Маньчжур-кыдат дарлалдан Тыва хосталган соонда 1912-1913 чылдарның дургузунда, Моолга чагыртып турган. Моол нояннарының дарлалының аар-

бергезин удаваанда билип каан. Ындыг байдал чоннуң килеңин болдурган, оларның, тыва феодалдарның, Россияга каттыжар дугайында чүткүлүн күштелдирген. 1913 чылдың төңчүзүнде тыва феодалдар амбын ноян Комбу-Доржу, камбы-лама Чамзы, ноян Буян-Бадырды болгаш өске-даа ноянна, Хертек сумузуңуң чагырыкчызы Ананды Хертек болгаш Бээзи кожуунуң өске-даа сумуларының чагырыкчылары Россияга каттыжар дугайында билдиришкннерни, дилеглерни Хаан чазаанче, дээржи император Николай Александровичке удаа-дараа киригеш турупкан. Россияның Хаан чазаа ону кичээнгейлиг өөренип көрүп сайгаргаш, деткээн, ынчангаш 1914 чылдың апрель 18-те Тываны Россияның камгалал, хайгааралына алган.

Хаанның Россияның колониалдыг дарлалы турза-даа, хожудап чыдып

Репин аттыг күрүне шаңналының эдилекчизи Тойбу-Хаа Хертек. 1970 чылдар.

калган феодалдыг Тываны Россияның составына хүлээп алганы, ооң камгалал, хайгааралын киргени депшилгелиг рольду ойнаан. Бээзи (Барыын-Хемчик) кожуунуң, ооң иштинде Хертек (Көп-Сөөк) сумузуңуң тывалары-биле Ак-Довуракка даг-дүгүнүң курлавырын шинчилеп турган экспедицияларын, Ак-Довуракка даг-дүгү болбаазырадыр фабриканы болгаш ажылчын суурну (эрткен чүс чылдың үжөн чылдарының эгезинде) тудуп турган организация-зының тудугжулары, ажылчыннар-биле база Россиядан көжүп келген орус тараачыннарның аразында акы-дуңмалышкы найыралчы харылзаазы, кады ажылдажылгазы чоорту быжыгып калбарган, ханылаан.

Россияның камгалал, хайгааралына Тываның киргени ооң бүгү талалыг хөгжүлдэзинге үнелеп четпес рольду ойнаанын төөгү бадыткап турар.

Тыва күрүне тургустунган

Тыва күрүнени тургузар дугайында төөгүлүг резолюцияны Бүгү-тиваның Тургузукчу хуралы 1921 чылдың августта хүлээп алган. Таңды-Тыва Арат Республика болза, бодунуң иштики херектериниң талазы-биле хостуг, кымга-даа хамаарылга чок, тыва улустуң күрүнези тургустунган. Чазактың удуртукчулары соңгаан. Ананды Хертекти ТАР-ның сан-хөө сайыдынга соңгаан.

Хуралдың киржикчилери чаа тургустунган республиканың Үндезин Хоойлузуңуң төлөвилелин чугаалажып көргөш, 22 чүүлден тургустунган Үндезин Хоойлуну күштүг кылдыр бадылаан. Улусчу революция тиилээнин, чаа республика тургустунганын ук чугула документиде бижип чарлаан.

Бүгү-тиваның 1921 чылда эрткен Тургузукчу хуралы тыва улустуң хос-

туг хөгжүлдэзинге төөгү талазы-биле улуг ужур-дузалыг болган. Совет чазак Таңды-Тыва Арат Республиканың бот-догуннаашкынын хүлээп көргөн, ооң экономиказын база культуразын хөгжүдеринге дузалажырынга беленин медеглээш, ону боттандырып келген.

ТАР-ның Биче Хуралының Президиуму болгаш Сайыттар Чөвүлели 1929 чылдың күзүнүнде кожууннарның эрги аттарын шуптузун солуп чаарткан. Оларның бактаап турар девискээрлериниң географтыг аттарын кожууннарга тывыскаан. Алды кожуунну тургускан: Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем, Каа-Хем, Тожу. Ол ышкаш Тываның бүгү сумуларының эрги аттарын солааш, оларны турар черлериниң аттары-биле адаан. Көп-Сөөк сумузу ынчан тургустунган.

Көп-Сөөк сумузу

Бо дээрже Барыын-Хемчик кожуунуң эң улуг девискээрлиг, хөй чурттакчылыг сумузу. Көп-Сөөк дээрже, көгү-шыгы хөлбелчиннээн кончуг улуг, делгем шынаа, шаанда ооң хөлчүктери хөй, орта суг куштары элбек турган. Мал болгаш чер ажылынга чаяттынган дыка таарымчалыг, байлак оран. Ынчангаш араттар боттарының амыдыралына четчир малды азырап өстүрүп, тарааларны тарып, ажаап ап чорааннар.

Эглип-эглип бадды келген Экти бедик Бай-ла-Тайгам. Эдээн дургаар мээстери Элбек малдың ээзи тайгам.

Көвей малды азыраарда, Көктүг, шыктыг Көп-Сөөгүмнү Көже, чиңге чаагай үнер Көп-Сөөк, Алаак чуртумайны — деп, Көп-Сөөктүң арат чону байлак, чараш чуртун мактап ырлажып чорааннар, ам-даа ырлажып турарлар.

Бо сумунуң даргазынга Иргит Бүрүмчал (Шокар-Аъттыг) соңгуткан. Бо дээрже яды арат, чаңгыс шокар аъттыг, үргүлчү ону мунуп чоруур боорга, чон ынчаар шолалай берген чүве-дир. Шокар-Аъттыгның чон ортузунга кылыр ажылы хөй.

1930 чылдың июнь айда ССРЭ-ден эртем экспедициясы келген. Совет эртемденнер национал тыва бижикти чогаадып алгаш келген, ону сайгарып көргөш, хүлээп алырын, ол үжүк-бижикти чонга өөредирин олар саналдаарга, ТАРН ТК-ның Политбюрозу чүлдүгүзүнүң деткээн. Бо дээрже ТАР-ның нийтилел-полититиг, культура амыдыралына кончуг улуг болушкун, үндезин чаартылга болган. Бүгү кожууннарның сумуларына тыва бижикти өөредир кижилерни баш бурунгаар өөредип белеткээн. Көп-Сөөк сумузуңа организастан бөлгүмге бежен кижилер кичээлдеп эгелээн. Суму даргазы Шокар-Аъттыг башкылап турган.

Бөлгүмге өөрөнгөннөр айыткан хуусаазында шуптузу тыва бижикти бижир, номчуур кылдыр өөренип алганнар. Оларны суму даргазы аалдар аайы-биле тургускан бөлгүмнерге хуваагаш, тыва үжүк-бижик өөредир-биле чорудулган. Бөлгүм башкыларына кончуг идея-кейлиг, дааскан ажылды эки кылыр дээш амыр-дыш чок ажылдаар кижилер болган. Оларның аразындан анык кыс Хертек Анчымаа шылгарап үнгөн.

Таан-оол ХЕРТЕК,

ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Республика ордениниң эдилекчизи.

(Уланчылыг).

токолду тургузар. Протоколга кандидат, соңгулда каттыжышынының төлөөлөттүргөн кижизи боттарының холунуң үжүүн салыр.»;

15) 42-ги чүүлде:

а) 1 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«1. Кандидатты, кандидаттар даңызын бүрүткээрин чогуур соңгулда комиссиязы «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 33 чүүлүнүн 2, 2', 3 база 3' пунктуларында айткан документилер барда, бо Хоойлу-биле көрдүнгөн документилер барда, кандидатты, кандидаттар даңызын депшидерин болгаш бүрүткээрин дыңнадып турар, чогуур соңгулда комиссиязын кирип турар документилер барда, ол ышкаш кандидатты, кандидаттар даңызын депшидеринге деткимче кылдыр чыгдырган соңгукчуларның эргежок чугула хол үжүүнүн саны барда, чок болза, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 35' чүүлүнүн 2-7 пунктуларының күжү тарал турар политиктиг партияның (ооң регионалдыг салбырының азы өске структурлуг кезээнин) шийтири барда боттандырар.

Чогуур соңгулда комиссиязы кандидатты, кандидаттарның республика даңызын бүрүткээринге эргежок чугула документилерни хүлээп алган хүнден эгелээш, 10 хонук дургузунда кандидатты, кандидаттарның республика даңызын бүрүткээринин дугайында, чок болза бүрүткээринден ойталаарының дугайында чылдагаанын айткан шийтирини хүлээп алыр.

Кандидаттар дугайында медээлерни четче звес кылдыр киригени илереттинген, кандидатты (кандидаттарны), кандидаттарның республика даңызын депшидер дугайында медээлери-биле соңгулда комиссиязын кирип кандыг-бир документ чок, азы документилер долдурарына хоойлунуң негелделери сагыттынмаан болза, чогуур соңгулда комиссиязы соңгулда комиссиязының кандидатты, кандидаттар даңызын бүрүткээр дугайында айтырыг көөр ужурул хуралы болур хүнге чедир бир хонуктан орайтатпайн, кандидат ооң дугайында медээлер кириген документилерге, а соңгулда каттыжышыны - депшидип турар кандидаттарның (оларны депшиден кандидаттарның) дугайында, ооң иштинде кандидаттар даңызының составында, медээлер кириген болгаш Федералдыг хоойлунуң 33 чүүлүнүн 2, 3 болгаш 3' пунктуларына дүүштүр кириген документилерге, а ол ышкаш кандидатты (кандидаттарны), кандидаттар даңызын депшидер болгаш оларны бүрүткээр дугайында дыңнадыры-биле соңгулда комиссиязын кириген өске-даа документилерге (соңгукчуларның хол үжүү салган хол үжүүнүң хуудустарындан болгаш соңгукчуларның хол үжүүн чыырын боттандырып турган кижилерин даңызындан аңгыда), тайылбырларны болгаш немелделерни кириер эргелиг, ол документилерни, оларны долдурарын хоойлунуң негелделери-биле дүүштүр кылыр. Кандидат, соңгулда каттыжышыны кириген документилерни, бир звес олар хоойлунуң негелделерин хажыдып долдурткан болза, солуур эргелиг. Бир звес «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 33 чүүлүнүн 2' пунктузунга дүүштүр кириген кандыг-бир документинин хоолгазы чок болур болза, кандидат, соңгулда каттыжышыны ону соңгулда комиссиязының кандидатты, кандидаттар даңызын бүрүткээр дугайында айтырыг көөр ужурул хуралы болур хүнге чедир бир хонуктан орайтатпайн, кириер эргелиг.

Соңгукчуларның кандидатты, кандидаттар даңызын бүрүткээр-биле кирип турар хол үжүүнүн саны, бир звес федералдыг хоойлу-биле өске чүүл көрдүмзүн бүрүткээринге эргежок чугула хол үжүүнүн санындан ажа берип болур, ынчан ол 10 хуудан хөй болбас ужурул. Бир звес кандидатты, кандидаттар даңызын бүрүткээринге 40-ден эвээш хол үжүүн кириери негеттинип турар болза, соңгукчуларның кирип турар хол үжүүнүн саны кандидатты, кандидаттар даңызын бүрүткээринге эргежок чугула санын алып болур, азы дөрт хол үжүүнден көвүдес.

б) 8 кезээниң 8 пунктузунда «ал кагдын-маан болгаш үзе баспаан» деп сөстөрни ал кааптар;

в) 10 кезээниң 2 пунктузунда «ал кагдын-маан болгаш үзе баспаан» деп сөстөрни ал кааптар;

16) 46-гы чүүлүн 1 кезээниң бирги домаан дараазында эдилге-биле бижири:

«1. Кандидаттарның чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле депшиткен кандидат, соңгулда каттыжышыны 5 чедир бүзүрөттүргөн кижилерни, а кандидаттарның республика даңызын депшиткен соңгулда каттыжышыны 15 чедир бүзүрөттүргөн кижилерни томуйлаар эргелиг.»;

17) 52-ги чүүлде:

а) 1 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«1. Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдарының информастыг хандырылганын телерадио дамчыдылгаларының регионалдыг күрүнү организациалары болгаш регионалдыг күрүнениң өйлеп үнөр парламалга үндүрүлгелеринин редакциялары боттандырар.»;

б) 2 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«2. Регионалдыг күрүнениң телерадио дамчыдылгаларының организациалары база регионалдыг күрүнениң өйлеп үнөр парламалга үндүрүлгелеринин редакциялары дээр, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 47 чүүлүнүн 2 пунктузунда база 5 пунктузунун адаанда «б», «г» пунктуларында айткан телерадио дамчыдылгаларының болгаш өйлеп үнөр парламалга үндүрүлгелеринин организациалары болур.»;

18) 55-ки чүүлүн 12 кезээнде «телерадио дамчыдылгаларының болгаш редакцияларының» деп сөстөрни мурнунга «регионалдыг» деп сөстү немээр;

19) 56-гы чүүлүн 15 кезээнде «12» деп саннарны «13» деп саннар-биле солуур;

20) 57-ги чүүлде:

а) 1 кезээнде «Күрүнениң болгаш муниципалдыг редакциялар» деп сөстөрни «Регионалдыг күрүнү редакциялары» деп сөстөр-биле солуур;

б) 7 кезээнде «Күрүнениң болгаш муниципалдыг редакциялар» деп сөстөрни «Регионалдыг күрүнү редакциялары» деп сөстөр-биле солуур;

21) 61-ги чүүлде:

а) 10 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«10. Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдарының эрттирерде ажыглаар бюллетеньер, тускай демдектер (маркалар) садып алышыны Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы азы ооң шийтири езугаар чогуур адаанда турар комиссиялар боттандырар. Ындыг садып алышынарны 2013 чылдың апрель 5-те № 44-ФХ «Күрүнү болгаш муниципалдыг хереглелдерни хандыры-биле барааннар, ажылдар, ачы-дузалар садып алышынының контракт системаның дугайында» Федералдыг хоойлу үндезилээш, Тыва Республиканың Чазаның кириген саналдары-биле беш чылда бирзден эвээш звес катап, Россия Федерациязының Чазаның тодарып бергени чаңгыс ол-ла хандырыкчылардан (хүлээникчилерден, күөседикчилерден) боттандырар.»;

б) 11 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«11. Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдарының белеткээри болгаш эрттирери-биле холбаштыр барааннар, ажылдар азы ачы-дузалар садып алышыны комиссиялар, соңгулдар томуйлаар дугайында шийтири албан-езузу-биле парлап үндүрер (чонга чарлаар) хүнге чедир чогуур бюджеттиң бадылатынган бюджет бижилгезинге дүүштүр боттандырар.»;

22) 64-ку чүүлүн 2 кезээниң 1 пунктузунда «кандидатты депшидеринин» деп сөстөрни соонга «кандидаттар даңызын» деп сөстөрни кириер;

23) 65-ки чүүлүн 7 кезээнде дараазында уткалыг 4 - 7 пунктуларны немээр:

«4) кандидаттың, соңгулда каттыжышынының соңгулда фондузунче 50000 рубльден өрү өргүл кылган юридиктиг эргелиг черлер дугайында;

5) кандидаттың, соңгулда каттыжышынының соңгулда фондузунче 10000 рубльден өрү эки тураның өргүлүн кылган хамаатыларның санының дугайында;

6) кандидаттың, соңгулда каттыжышынының соңгулда фондузундан өргүл кылган кижилерге дедир эгиткен акша-хөргөңинин дугайында, ооң иштинде дедир эгиткен чылдагаанарының дугайында.»;

24) 69-ку чүүлүн 4 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«4. Бир звес бүрүткеттирген кандидатта, ооң иштинде кандидаттар даңызының аразындан кижилерде, шийтирип чораан дугайында азы ам-даа судтадып турар деп медээ бар болза, медээ-чарлап азы ханага кандидаттың судтадып чораанының дугайында медээлерни азар, а бир звес шийтелин ап каапкан азы хуусаазын үзе баскан болза, шийтирип чораанын ап каапкан азы хуусаа-

зын үзе басканының ай, хүнүнүн, чылының дугайында медээлерни база кириер.»;

26) 70-ги чүүлүн 9 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«9. Бир звес бүрүткөдип алган, соңгулда бюллетенинче кириген кандидатта шийтирип чораан дугайында медээ бар азы ам-даа судтадып турар болза, соңгулда бюллетенинче ооң шийтирип чораанының дугайында медээлерни айтыр.»;

27) 71-ги чүүлүн 3 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Бадылаашкын хүнүнде бадылаашкынны эгелээр мурнунда участок соңгулда комиссиязының даргазы участок соңгулда комиссиязының кежигүннеринге, бо Хоойлунуң 26 чүүлүнүн 6 кезээнде айттыганын, ында турган кижилерге, бадылаашкынга ап чоруур көжер болгаш турум турар куруг хааржактарны көргүзөр, ооң соонда участок соңгулда комиссиязының таңмазы-биле таңмалаар болгаш таңмалап каан бадылаашкынга ажыглаар хааржактарны хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның долдурган соңгулда бюллетеньнери-биле көргүзөр, а бадылаар шак келирге, бадылаашкын болур бажың-балгатты айттыганы деп чарлаар.

28) 72-ги чүүлүн дараазында эдилге-биле бижири:

«72 чүүл. Хуусаа бетинде бадылаары

1. Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдарының эрттирип турда, бадылаашкын хүнүнде чөптүг чылдагаан-биле (шөлээде, сургакчылаашкында, күш-ажыл болгаш өөредилге ажылының чурумунда, күрүнениң болгаш хөй-ниитинин хүлээлгелерин күүседип турар, кадының байдалы-биле база өске-даа чылдагааннар-биле) бодунуң чурттап турар черинде чок болуп турар болгаш ону соңгукчулар даңызында кириген соңгулда участогунда бадылаашкын болур бажыңга кээп шыдаваан соңгукчуга, чогуур девискээр соңгулда комиссиязының бажыңына (бадылаашкын хүнүнге чедир 4 хонук бурунгаар) азы участок комиссиязынга (бадылаашкын хүнүнге чедир үш хонуктан эрте эвэсте) хуусаа бетинде бадылаар арганы бээр. Хуусаа бетинде бадылаашкынны берип турар соңгукчу чогуур девискээр соңгулда комиссиязынче хуусаа бетинде бадылаарының чылдагаанын айткан билдиришкини кириер. Билдиришкинге соңгукчунуң фамилиязын, адын, адазының адын, ооң чурттап турар адресин айтыр. Ол билдиришкини хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның даңызынче кириер. Чогуур соңгулда комиссиязы бадылаашкынның чажыдын хандыраар, соңгукчунуң үзел-бодалын илередиринин хажыдышының үзел-бодурус, бюллетеньниң кадагалалын хандыраар болгаш бадылаашкын түңнелдерин тургузуп турда соңгукчуларның бадылаашкыннарының учедун хандыраар.

2. Бир звес соңгукчу девискээр соңгулда комиссиязының бажыңында бадылап турар болза, аңаа берип турар соңгулда бюллетенин арын талазынга оң талакы үстүү азынча ол соңгулда комиссиязының ийи кежигүннеринин аттарын салыр, таңма-биле шыңзыдар. Соңгукчу бюллетень ап турда хуусаа бетинде бадылап турар соңгукчулар даңызынга ооң фамилиязын, адын болгаш адазының адын, төрүттүнгөн ай, хүнүн, чылын (18 харлыг болза, төрүттүнгөн хүнүн болгаш айын), чурттап турар адресин айтыр, ооң соонда соңгукчу даңыга паспортунуң азы хамаатының паспортун солуп турар документизинин сериязын болгаш дугаарын айтыр. Соңгукчунуң чөпшээрели-биле азы ооң дилээ-биле паспортунуң азы хамаатының паспортун солуп турар документизинин сериязын болгаш дугаарын комиссияның бадылаар эргелиг кежигүнү кирип болур. Соңгукчу ыни бизженин хынаар болгаш чогуур одуруга бюллетень алганы дээш адын салыр. Соңгукчуга бюллетень (бюллетеньер) берген комиссия кежигүнү хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның даңызын чогуур одурунга адын салыр. Девискээр соңгулда комиссиязы хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларның даңызын тургузар.

3. Хуусаа бетинде бадылаан соңгукчу бюллетенин чажыт бадылаашкын кылган черден дашкаар тускай, өттүр көзүлбес чагаа хавынче суккаш, чыпырып каар. Чагаа хавынч чыпырып каан черинге девискээр соңгулда комиссиязының азы участок комиссиязының бадылаар эргелиг ийи кежигүннери аттарын салыр, ол ышкаш комиссияның чөвүлээр эргелиг кежигүннери, хайгааракчылар (оларның күзели-биле) аттарын салыр. Ол хол үжүү чогуур соңгулда комиссиязының таңмазы-биле, ол ышкаш хуусаа бетинде бадылаан соңгукчунуң холунуң үжүү-биле шыңзыдар.

4. Бюллетеньер суп каан таңмалыг чагаа хавын чогуур соңгулда комиссиязының секретары: девискээр соңгулда комиссиязының бажыңына — бюллетеньер суп каан шупту чагаа халтарын соңгулда участогунче дамчыдар үеге чедир участок комиссиязының бажыңына — бадылаашкын хүнүнге чедир шыгжаар.

5. Хуусаа бетинде бадылаашкын эртти-

рер бажың-балгаттың деринишкини чо комиссияның бүгү кежигүннеринин, хайракчыларның, бо Хоойлунуң 26 чүүлүн кезээнде айткан кижилерин хуусаа бетинде бадылаашкын эрттиреринге дүүш турар ужурул. Хуусаа бетинде бадылаашкынны ажал хүннеринде кезээки шакта (тус черини-биле 16 шак соонда) база дтаныр хүннерде, дөрттен эвээш звес кчорудар. Хуусаа бетинде бадылаашкынтирер комиссияларның ажылдар графисоңгулданы организастап турар комисоазы ооң даалгазы-биле адаанда турармиссиялар тодарыдыр, «Интернет» ме, телекоммуникация четкизинге чогуур косияның сайтыныче кириер, а ол ышкашсалиг информация чепсектеринге парлаазы өске арга-биле чонга чарлап дыннаужурул.

6. Девискээр комиссиязы бадылаашкын хүнүнүн мурнунда хүнден орайтатп адаанда турар шупту участок комиссиярынче хуусаа бетинде бадылаан соңгуларның даңызын, соңгукчуларның хуу бетинде бадылаарын дилээн билдиришинерин, хуусаа бетинде бадылаан соңгуларның бюллетеньнерин суп каан чагаа тарын кошкаш, дамчыдар.

7. Бадылаашкын хүнүнде участок комиссиязының даргазы бадылаашкынны эгел мурнунда, ынчалза-даа участок комиссияның кежигүннери, хайгааракчылар, бо Хоойлунуң 23 болгаш 26 чүүлдеринде айт өске-даа кижилер турда, бадылаашкын санаар техниктиг херекселдерни белетк: база бадылаашкын чурумунче киригени соонда (оларны ажыглап турда), ол соңгу, участогунда соңгукчулар даңызынче кириген, хуусаа бетинде бадылаашкынны бер соңгукчуларның даңызының дугайы дыңнадыр, ооң иштинде девискээр комиссиязының бажыңына карак-биле көрүп ныжар кылдыр бюллетеньнерлиг хырба каан чагаа халтарын болгаш хуусаа бетин бадылаан соңгукчуларның даңызын бз Ооң соонда участок комиссиязының дарга чагаа халтарын оочурлап чазар.

8. Бир звес хуусаа бетинде бадыл соңгукчуларның саны соңгулда участогу соңгукчулар даңызынче кириген соңгуларның санындан бир хуу алып турар бо (он соңгукчундан хөй звес), чагаа халтарда хуусаа бетинде бадылаан соңгукчулар бюллетеньнеринин арты талазынга участ комиссиязының таңмазын базар.

9. Бо чүүлүн 7 болгаш 8 кезектерин айткан ажылдарны дооскан соонда участ комиссиязының даргазы соңгукчулар үзел-бодалын илередиринин чажыдын са вышаан, бюллетеньни бадылаашкынга аж лаар стационар хааржакче, азы бадылаа кыннар санаар техниктиг херекселче (б звес ону ажыглап турар болза) суп бадыр: Бир звес чагаа хавында бо чүүлүн 3 к зээнде көрдүнгөн реквизииттер чок, азы чаг хавындан чогуур соңгулда округунун талаз биле доктааткан хевирин элээн хөй бю летенин ужулган болза, ол чагаа хавынд ужулган бюллетеньнерни шуптузун күш ч деп санаар, ол дугайында актыны тургуза Ол бюллетеньнерин шуптузунун арын т лазынга, кандидаттарның фамилияларын (соңгулда округтарының аттарынын) оң т лазында турар хана-карактарга бюллетен ни күш чок деп санаанының чылдагаанын дугайында бижилгени кириер, ону участ комиссиязының ийи кежигүнүнүн холун үжүү-биле бадыткаар болгаш участок комис сиязының таңмазы-биле шыңзыдар.

10. Хуусаа бетинде бадылаан соңгу чуларның даңызын алган соонда дорт-т участок комиссиязы соңгукчулар даңызын да хуусаа бетинде бадылаан соңгукчулар ның фамилияларының дужунга «Хуусаа бе тинде бадылаан» деп демдегелди кылыр. Хуусаа бетинде бадылаан соңгукчуларны даңызын соңгукчуларның хуусаа бетинд бадылаарының дугайында кириген билди ришкннери-биле соңгукчулар даңызын га кожар. Бир звес соңгукчу участок комис сиязының бажың-балгадында хуусаа бетинд бадылап турар болза, бюллетень берип тур соңгукчулар даңызынга «Хуусаа бетинд бадылаан» деп демдегелди кылыр.

11. Тыва Республиканың Соңгулда комис сиязы-биле дугуржулга езугаар округ соңгу да комиссиязы ырак болгаш барып чедери берге, бадылаашкын эрттирер бажың-бал гаттан ыракта турар, транспорт харылзаа зы безин чок азы чедери берге болгаш оон хараазы-биле хуусаа бетинде бадылаашкын эрттирери нитизи-биле ол соңгулда участо гунун талазы-биле болуп турар черлерде тургустунган, чаңгыс азы элээн каш соңгулда участоктарынга бүгү соңгукчуларның бады лаашкынны хуусаа бетинде (ынчалза-даа ба дылаашкын хүнүнге чедир 20 хонуктан эрте эвэсте) эрттирерин чөпшээрээр эргелиг. Бо таварылгада хуусаа бетинде бадылаашкын ны бо Хоойлунуң 71 чүүлү-биле тургускан дүрүмнерге дүүштүр чорудар.

12. Бадылаашкын болур бажың-балгат- тан элээн ырак, озалааш черлерде турар бөлүк соңгукчуларның хуусаа бетинде бады лаашкынны эрттирери-биле чамдык черлер-

15 2025 APR 1

«Тыва Республикада муниципалдыг тургузугнун төлээлекчи органының депутаттарының, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)
2014 чылдың май 19-та үлээп алган

1 чүүл

2011 чылдың август 22-де № 781 ДХ-1 «Тыва Республикада муниципалдыг тургузугнун төлээлекчи органының депутаттарының, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2011 чылдың август 24-те; 2012 чылдың апрель 19-та; 2014 чылдың январь 23-те; «Шын», 2011 чылдың август 24-те; 2012 чылдың апрель 19-та; 2013 чылдың февраль 1-де; Тыва Республиканың Нормативтиг актылары, 2013 чылдың январь 31-де, март 26-да) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 3-кү чүүлге:

а) 5 кезээнге:

дараазында уткалыг 1' база 1' пунктуларны немээр:

«1) аар кем-херектерни үлгеткени дээш хосталгазын казыттырып шииттирген, шииткелин ап каапкан азы хуусаазын үзе баскан кижилерге, шииткелин ап каапкан азы хуусаазын үзе баскан хүнден эгелээш, он чыл иштинде;

1') онза аар кем-херектерни үлгеткени дээш хосталгазын казыттырып шииттирген, шииткелин ап каапкан азы хуусаазын үзе баскан кижилерге, шииткелин ап каапкан азы хуусаазын үзе баскан хүнден эгелээш, он беш чыл иштинде;

2) пунктуга «, бир эвес ыңдыг кижилерге хамаарыштыр бо кезектиң 1' база 1' пунктуларының күжү таравас болза» деп сөстөрни немээр;

б) дараазында уткалыг 5' — 5' кезектерни немээр:

«5'. Бир эвес бо чүүлдүн 5 кезээнин адаанда 1' база 1' пунктулары-биле көрдүнген, соңгудар эргени кызыгаарлаарын күштүг болдурарының хуусаазы соңгулда кампаниязының үезинде соңгулдаларга бадыйлашкын хүнүңге чедир төнүп турар болза, соңгудар эргези кызыгаарлаттынган хамааты, хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар, ол соңгулдаларга кандидат кылдыр депшиттирер эргелиг.

5'. Бир эвес ону үлгеткени дээш шииттирген хамаатының кем-херээ чаа кеземче хоойлузунга дүүштүр аар азы онза аар кем-херек кылдыр санаттынмас болза, бо чүүлдүн 5 кезээнин 1, 1' база 1' пунктулары-биле көрдүнген, соңгудар эргезин кызыгаарлааны күштүг болдурары, ол кеземче хоойлузу күштүг болуп кирген хүнден эгелеп соксаар.

5'. Бир эвес ону үлгеткени дээш шииттирген хамаатының аар кем-херээ чаа кеземче хоойлузунга дүүштүр онза аар кем-херек кылдыр санадып турар болза, азы бир эвес ону үлгеткени дээш шииттирген хамаатының онза аар кем-херээ чаа кеземче хоойлузунга дүүштүр аар кем-херек деп санадып турар болза, бо чүүлдүн 5 кезээнин 1' база 1' пунктулары-биле көрдүнген, соңгудар эргени кызыгаарлаары шииткели ап каапкан азы хуусаазын үзе баскан хүнден эгелээш, он чыл иштинде күштүг болур.»;

2) 7-ги чүүлге дараазында уткалыг 13' кезекти немээр:

«13'. Бо Хоойлуунун 48 чүүлүнүн 1 кезээ-биле дүүштүр хуусаа бетинде бадыйлашкын эрттирер апарган таварылгада, соңгукчуларның даңзыларын тургузарын, соңгукчуларның даңзыларын бир дугаар экземплярларын участок комиссиязынче чорударын болгаш чогуур соңгулда участогунун соңгукчуларның даңзызы-биле таныжарын соңгукчуларның хуусаа бетинде бадыйлашкыннарнын эрттирерин хандырар сорулгалар-биле бо Хоойлу-биле доктааткан хуусаада боттандырар.»;

3) 19-ку чүүлге:

а) 2 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«2. Депшидип турар кижиниң чогуур соңгулда округунун талазы-биле соңгукчуларын чөлшээрээриниң дугайында бижимел билдиришкени киргениниң соонда муниципалдыг (девискээр) комиссиязы дыңнадыгны алган, а кандидат депшидирген деп санадыр, Федералдыг хоойлу-биле, бо Хоойлу-биле көрдүнген кандидаттың эргелерин база хүлээлгелерин алыр, соңгуктан соонда оң депутаттың эрге-байдалы-биле азы өске соңгулдалыг албан-дужаалды ээлээр-биле дүүшпес албан-дужаалды соксаар. Билдиришкениң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнгөн ай, хүнүн, чурттап турар черин, паспортунун азы ону солуп турар документиниң сериязын, дугаарын, ону ты-выскан ай, хүнүн, паспортту азы ону солуп тарар документини тывыскан органның адын азы кодун, үндүрүг төлөкчизиниң идентифи-

кация номерин (ол барда), хамааты эргезин, өөредилге талазы-биле ажал-чорудулганы боттандырып турар организацияның адын айытканы-биле профессионал эртемниң дугайында медеэлери, ону дооскан чылын, эртемниң дугайында база мергежилиниң дугайында документиниң реквизииттерин, кол ажалдап азы албан-хаап турар черин, ээлеп турар албан-дужаалын (кол ажылы азы албан-хаап турар чери чок болза — кылып турар ажылын) айтыр.

Бир эвес кандидат депутат болуп турар болгаш бодунун бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинде боттандырып турар болза, билдиришкениң ол дугайында медеэлери база чогуур төлээлекчи органның адын айтыр. Кандидат билдиришкениң политиктиг партияга, чок болза хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар бадыйлашкын хүнүңге чедир бир чылдан орай эвесе бүрүткеткени өске хөй-ниити каттыжышкынынга бодунун хамаарылгазын, ол политиктиг партияда, хөй-ниити каттыжышкынында бодунун эрге-байдалын айтыр, айткан медеэлери болгаш политиктиг партияның, өске-даа хөй-ниити каттыжышкынының доктаамал ажалдап турар удуртукчу органының, азы ол политиктиг партияның, өске хөй-ниити каттыжышкынының төлээлекчизиниң албан-езузу-биле шыңзыткан документиниң кожар.

Бир эвес кандидат шииттирип чораан азы ам-даа судтадып турар болза, бо кезек-биле көрдүнген билдиришкениң кандидаттың шииттирип чораанының дугайында медеэлери, а бир эвес шииттирип чораанын ап каапкан азы хуусаазын үзе баскан болза, шииткелин ап каапкан азы хуусаазын үзе баскан ай, хүнүнүн дугайында медеэлери база айтыр.»;

б) дараазында уткалыг 2' кезекти немээр:

«2'. Бо чүүлдүн 2 кезээнде көрдүнген билдиришкениң дараазында чүүлдерни кожар:

1) паспортунун (паспорттун Россия Федерациязының Төл соңгулда комиссиязының тодаралып каан чамдык арыннарының) азы хамаатының паспортун солуп турар документиниң хоолгазын. Паспортун азы хамаатының паспортун солуп турар документиниң кандидат боду, бо чүүлдүн 4 кезээ-биле дүүштүр соңгулда комиссиязынче документилер кирип тургаш көргүзөр, паспорттун азы хамаатының паспортун солуп турар документиниң хоолгазын хамааты боду көрүп турда соңгулда комиссиязынга хоолгалаар болгаш билдиришкенин база аңаа кошкан документилерни хүлээп алган кижиниң холунун үжүү-биле шыңзыдар;

2) эртем-билининиң дугайында, кол ажалдап турар азы албан-хаап турар чериниң, ээлеп турар албан-дужаалының (кылып турар ажылының) дугайында база ол ышкаш кандидат депутат болуп турарының дугайында медеэлери билдиришкенинде айтканын бадыйткап турар документилерниң хоолгаларын.»;

в) 3' кезектиң бирги абзазында «кандидат соңгулда комиссиязынче база кириер» деп сөстөрни «бо чүүлдүн 2 кезээ-биле көрдүнген билдиришкенин-биле кады соңгулда комиссиязынче тургускан чүүлдерни база кириер турар ужурул» деп сөстөр-биле солуур;

г) 3' кезээнде «бодун бүрүткээр үеде» деп сөстөрни «кандидатты, кандидаттар даңзызын бүрүткээринге эргежок чугула документилерни кириер үеде,» деп сөстөр-биле солуур;

д) 4 кезээнде «бо чүүлдүн 2 база 3 кезектеринде» деп сөстөрни «бо чүүлдүн 2, 2' база 3 кезектеринде» деп сөстөр-биле солуур;

е) 4' кезээнде «бо чүүлдүн 2 база 3 кезектеринде» деп сөстөрни «бо чүүлдүн 2, 2' база 3 кезектеринде» деп сөстөр-биле солуур;

4) 21-ги чүүлге:

а) 10 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«10. Соңгулда каттыжышкынының депшидени кандидаттар даңзызын муниципалдыг (девискээр) комиссиязынче бо Хоойлу-нун 19-ку чүүлүнүн 2, 2' база 3 кезектеринде айткан документилер-биле кады кириер. Кандидаттар даңзызы-биле кады хары угда айткан соңгулда комиссиязынче политиктиг партияның, оң регионалдыг салбырының азы өске структурлуг кезээниң доктаамал ажалдап турар удуртукчу органының албан-езузу-биле шыңзыдып каан, кандидаттарның чогуур даңзызынче кириер болгаш ол политиктиг партияның кежигүннери болуп турар хамаатыларның даңзызын чорудар.

Бир эвес «Политиктиг партиялар дуга-

йында» Федералдыг хоойлу-биле дүүштүр кандидаттар даңзызынче политиктиг партия, азы оң структурлуг кезээ болбайн турар хөй-ниити каттыжышкынының саналдааны кандидатураларны кириер болза, ол соңгулда комиссиязынче «Политиктиг партиялар дугайында» Федералдыг хоойлу-нун 26 чүүлүнүн 1' пунктузу-биле көрдүнген дугуржулганың нотариат езугаар шыңзыдып каан хоолгазын болгаш ол дугуржулга үндезилээш, кандидаттар даңзызынче кириер хамаатыларның даңзызын кириер.

Айткан кижилер кандидаттар даңзызынче кириер кандидаттарның санындан 50 хууздан эвээш эвес болуп ужурул. Бо Хоойлу-нун 19-ку чүүлүнүн 2, 2' база 3 кезектери-биле көрдүнген документилер чок болуру дээрже, муниципалдыг (девискээр) комиссиязы ол кандидатты ону шыңзыдарына чедир кандидаттар даңзызындан уштуп кааптарынга үндезин болур.»;

б) 11 кезээнде «бо чүүлдүн 2 база 3 кезектеринде» деп сөстөрни «бо чүүлдүн 2, 2' база 3 кезектеринде» деп сөстөр-биле солуур;

5) дараазында уткалыг 21' чүүлдү немээр: «21' чүүл. Кандидаттарны, кандидаттар даңзызын депшидерин деткирир Кандидаттарны, кандидаттар даңзызын депшидерин деткирин Федералдыг хоойлу-нун 35' чүүлү-биле көрдүнген чурум езугаар боттандырар.»;

б) 23-кү чүүлге:

а) 1 кезээнде «кандидаттар депшидерин,» деп сөстөрниң соонга «кандидаттар даңзызын» деп сөстөрни немээр;

б) 5 кезээнде:

бирги доматка «, кандидаттар даңзызын» деп сөстөрни немээр;

үшкү доматка «өөренип турар чериниң аайы-биле» деп сөстөрни ап кааптар;

в) 6 кезекте:

ийиги доматка «Кандидат болур» деп сөстөрни «Кандидат, соңгулда каттыжышкыны» деп сөстөр-биле солуур;

үшкү доматка «чогуур кандидаттың соңгулда фондусу» деп сөстөрниң соонга «, соңгулда каттыжышкынының» деп сөстөрни немээр;

г) 9 кезээнде «Бар таварылгада» деп сөстөрни «Бир эвес» деп сөстөр-биле, «судтадып чорааны ап кагдынмаан болгаш үзе баспаан» деп сөстөрни «шииттирип чораан азы ам-даа судтадып турар» деп сөстөр-биле солуур;

д) 10 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«10. Бир эвес кандидат шииттирип чораан азы ам-даа судтадып турар болза, хол үжүүнүн хуудузуна немей кандидаттың шииттирип чораанының дугайында медеэлери айтыр. Бир эвес хол үжүүнүн хууду-зунда медеэлери кириер бо Хоойлу-нун 19 чүүлүнүн 2 кезээнде дүүштүр соңгукчуларын чөлшээрээр дугайында билдиришкенин-ге политиктиг партияга, азы өске хөй-ниити каттыжышкынынга бодунун хамаарылгазын болгаш ол политиктиг партияда азы ол хөй-ниити каттыжышкынында бодунун эрге-байдалын айткан болза, хол үжүүнүн хуудузуна ол медеэлери айтыр.»;

е) 11-ги чүүлге:

бирги абзацта «немелде хүн» деп сөстөрни «немелде сан» деп сөстөр-биле солуур, «кандидатты депшидеринге» деп сөстөрниң соонга «, кандидаттар даңзызын» деп сөстөрни немээр;

ийиги абзацта «элээн каш кандидаттар-ның» деп сөстөрниң соонга «, кандидаттар даңзызының» деп сөстөрни немээр, «ол-ла кандидатты» деп сөстөрниң соонга «, кандидаттар даңзызын» деп сөстөрни немээр;

ж) 12 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«12. Кандидаттар даңзызын депшидерин деткири-биле соңгукчуларның хол үжүү салган хол үжүүнүн хуудузу бүрүзүн соңгулда каттыжышкынының бүрүн эргелиг төлээзи шыңзыдар ужурул. Кандидатты депшидерин деткири-биле (бодун боду депшидерин) соңгукчуларның хол үжүү салган хол үжүүнүн хуудузу бүрүзүн кандидат шыңзыдар ужурул. Хол үжүүнүн хуудузу шыңзыдып тура соңгулда каттыжышкынының бүрүн эргелиг төлээзи, кандидат бодунун фамилияларының, аттарының болгаш ада-ларының аттарының дужунга бодунун адын болгаш ай, хүнүн салыр.»;

з) 13 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«13. Хол үжүүнүн чыылдазы төнгөн соонда кандидат, соңгулда каттыжышкынының бүрүн эргелиг төлээзи соңгукчулар-ның чыгдыгын хол үжүүнүн ниити санын санаар болгаш соңгулдалар организастап турар комиссияның тургускан хевирин-биле хол үжүүнүн чыылдазының түңнелдериниң дугайында протоколду тургузар.»;

7) 24-кү чүүлдүн 2 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«2. Хол үжүүнүн хуудустарын соңгулда комиссиязынче кириерде көктээш, дугаарлап каар. Хол үжүүнүн хуудустары-биле кады хол үжүүнүн чыылдазының түңнелдериниң дугайында саазында машина-биле парлап каан протоколду кириер.»

8) 25-ки чүүлге:

а) 6 кезээнде дараазында уткалыг до-

макты немээр: «Ажыл үезинде кирир турар эксперттер кол ажылындан хо-рар, ажылы (албан-дужаалы), ажылда чериниң аайы-биле доктааттынган ал-жаалының эге шалыңнары болгаш ө-төлөвирлери кадагалаттынып артар.»;

б) 11 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«11. Федералдыг хоойлу-нун 38 чүүл-дүн 6' пунктузу-биле доктааткан таварыл-гол үжүүн күш чок деп санаар.»;

в) 13 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«13. Бир эвес хол үжүүнүн хууду-хынап турда, ол-ла кандидатты, канды даңзызын депшидерин деткири-биле соңгукчуларын элээн каш хол үжүү иле-ген болза, оларның чүгле чангызы кылдыр санаар, артканнарын күш ч-санаар.»;

г) 16 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«16. Хол үжүүнүн хуудустарын доосканының соонда түңнел про-ду тургузар, аңаа чагыг-биле кирир үжүүнүн санын, кириер хол үжүүнүн болгаш соңгукчуларның хынап каа-үжүүнүн санын кириер, ол ышкаш эвес болгаш (азы) күш чок деп сана-үжүүнүн санын, оларны ыңдыг деп-нының чылдагаанын айтканы-биле, колдун хоолгазын кандидатка, соңгул-тыжышкынының бүрүн эргелиг төлээ-комиссияның кандидатты, кандидат-зызын бүрүткээр дугайында айтыры-у журулг хуралына чедир, ийи хонук-де дамчыдар. Бир эвес комиссияның-да чоруткан хол үжүүнүн хуудустары-ралдыг хоойлу-нун 24 пунктузунун а-«д» пунктузу-биле азы 25 пункту-нун да «г» пунктузу-биле көрдүнгөн са-чедирип турар болза, кандидат, со-каттыжышкынының бүрүн эргелиг т-комиссиядан түңнел протоколдун хоо-биле кады хол үжүүнүн хуудустарын х-ведомостун шыңзыдып каан хоолгазы-эргелиг. Ында соңгукчуларның хол-шын эвес азы күш чок деп санаан б-даазын (чылдагаанын) айткан папкан-гаарын, хол үжүүнүн хуудузу болга-үжүүнүн хуудузуна одурулгарны, ол-х хол үжүүн шын эвес азы күш чок деп-албан-езузу-нун документилериниң х-ларын кириер турар ужурул. Түңнел-токолду комиссияның кандидатты, к-даттар даңзызын бүрүткээр дугайында-кандидатты, кандидаттар даңзызын к-кээрин чөлшээрээриниң дугайында-пиринге кожар. Комиссия ыңдыг ши-хүлээп алган соонда хол үжүүнүн хуу-рының катап хыналдазын кылырын-суд-биле азы комиссия Федералды-лунун 76 чүүлүнүн 6 пунктузу-биле дү-боттандырар болгаш чүгле хыналда чо-дээн хол үжүүнге кылыр.»;

9) 26-гы чүүлге:

а) 1 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

«1. Кандидатты, кандидаттар даң-з бүрүткээрин муниципалдыг (девискээр-миссиязы бо Хоойлу-нун 19 чүүлүнүн-болгаш 3 кезектеринде айттынган до-ку-тилер (муниципалдыг районнарын бо-хоорай округтарының баштыңнарын-гулдаларын эрттирип турда база-ла 3-зээнде айттынган документилер) ба-өске-даа хоойлу-биле көрдүнгөн, канды-ты, кандидаттар даңзызын депшидер-болгаш бүрүткээриниң дугайында дын-ры-биле муниципалдыг (девискээр) ко-сияже кириер документилер барда ба-ышкаш соңгукчуларның кандидатты, ка-даттар даңзызын депшидерин деткири-чыгдыгын хол үжүүнүн эргежок саны ба-чок болза политиктиг партияның (оон ре-налдыг салбырының азы өске структу-кезээниң) Федералдыг хоойлу-нун 35' лүнүн 2-7 пунктуларының күжү хамаар-турар шиитпири барда боттандырар.

Кандидаттар дугайында медеэлер-долу эвези, чогуур муниципалдыг (де-кээр) комиссияже кандидатты, кандида-даңзызын депшидериниң болгаш бүрүт-риниң дугайында дыңнадыры-биле ки-кандыг-бир документилер чогу илереттин-азы документилер долдурарының хоо-езуугаар негелделери сагытынмаан тава-гада, чогуур муниципалдыг (девискээр)-миссиязы кандидатты, кандидаттар даң-зын бүрүткээр дугайында айттыр көрдү-у журулг комиссия хуралына чедир үш-нуктан орайтатпайн, ол дугайында канди-ка, соңгулда каттыжышкынынга дыңна-Кандидатты, кандидаттар даңзызын бүр-кээр дугайында айттыр көрдүр ужу-комиссия хуралына чедир бир хонук-орайтатпайн, кандидат оон дугайында-дээр кириер документтиже, а соңгулда к-тыжышкыны — оон депшиткен кандида-ны (оларның депшиткен кандидаттары-дугайында медеэлер кирген документти-же, оон иштинде кандидаттар даңзызын-составынче, база бо Хоойлу-нун 19 чүүлүн-2 болгаш 3 кезектери-биле дүүштүр ки-ген документилерже (муниципалдыг райо-нарның болгаш хоорай округтарының ба-тыңнарын соңгулдаларын эрттирип тура-3' кезээ-биле дүүштүр кириер) докумен-

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ ЧАЛАП ТУР

Юридиктиг факультет

Билиг — ол дээрге күш-түр, эрге-рин болгаш хосталгаларын билири-ийн дакпыр күш-түр. Эрге-хоойу өөрөдиге бистиң чуртувустун үрүне политиказының бүгү деңгел-ерге кол угланышкыннарының ирээзи болур. Эргелерге болгаш осталгага, хамааты ниитилелге, ормативтиг актыларга болгаш хоойуларга — амгы үедеги Россия күрү-езинин үндезини болуп турар бүгү үүлдере Тываның күрүне универ-ситетинин юридиктиг факультетин-е өөрөдип турар.

Юридиктиг факультет эрткен чылын 10 чылдаан юбилейин демдеглээн, ооң амдары төөгү факультетинин баа-зынга хоойлу-дүрүм кафедразын кытканындан эгелээн, ынчан штатка башкы турган. Оон бээр факультет тускайлаң ажылдай берген, 6 ка-едра тургустунган, өөрөдиге болгаш тем ажыл-чорудулгазын 60 башкы утандырып турар, оларның аразында тем докторлары болгаш профессор-р 10 киж, эртем кандидаттары 14 ки, ТР-ниң Арбитраж болгаш Дээди дтарының, ТР-ни Чазааның, РФ-тиң стиция яамызының ТР талазы-биле гелелин бидик мергежилдиг, арга-ржулгалыг юристери, Тываның про-ратуразының, РФ-тиң Юристер ассо-ациязының ТР-да регион салбыры-ң ажылдакчылары бар.

Факультет 030501.65 «Юриспру-денция», 036401.65 «Каайлы херээ», 05.02 «Каайлы херээ» 030900.62 леткелдин угланышкынын езугаар калаарларны «Юриспруденция». 03.01 «Юриспруденция» мергежил-ре специалистерни белеткеп турар. Амгы үеде юридиктиг факультетте

200 ажыг студентилер кирип өөренип, 600 ажыг студентилер бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Ю.э.д, профессор Н.А.Ондарның удуртулгазы-биле «Эргениң болгаш күрүнениң теориязы болгаш төөгү», «Эрге болгаш күрүне дугайында эрге-хоойлу эртемнеринин төөгү» мер-гежилдерге, псих.э.д., профессор Н.О.Товуунун удуртулгазы-биле «Со-циал психология» мергежилге аспи-тура ажыттыган.

Юридиктиг клиника, криминалистер лабораториязы, эргениң өөрөдиге-ме-тодиктиг кабинет, социал эрге-хоойлу шинчилелдеринин лабораториязы, суд хуралдарының өөрөдиге залы ажыл-дап турар.

Факультет Россияның дээди өөрө-диге черлери-биле (Россияның Пре-зидентинин чанында Россияның улус ажыл-агыйының болгаш күрүне ал-банының академиязы, Москваның гу-манитарлыг университет, РАП-тың Чөөн-Сибирь институту, Сибирьниң федералдыг университетинин юридик-

тиг институту болгаш өске-даа) болгаш Моол-биле сырый харылзааны тудуп турар.

Университетке хүлээп алыш-кынның күрүне планында айыттын-ган саннарга дүүштүр өөрөдиге халас болур, доктаадып тургускан саннар-дан ажа бээр болза, хүлээп алыш-кынны керээлиг үндезинге, өөрөдиге дээш төлевирни долузу-биле төледип өөрөдир. Стипендияны нормативтиг документилер езугаар тыпсыр. Тер-гийн эки өөрөдиге, эртем болгаш хөй-ниити ажылы дээш факультеттин сту-дентилери бедиткен стипендияны, а ол ышкаш Россия Федерациязының Президентизинин, Россия Федерация-зының Чазааның, Тыва Республиканың Чазааның, Тыва КУ-нун ректорунун сти-пендиязын алыр.

2014-2015 өөрөдиге чылында өөрөдигениң кирип өөренип хевиринче хүлээп алышкын:

Белеткелдин угланышкыны:
1. Юриспруденция (40.03.01)

Өөренир хуусаазы: 4 чыл
Кириде дужаар экзаменнер:
— обществознание;
— төөгү;
— орус дыл.
Бюджет олудунче чыылда: чок
Чарыгдалдарны долу төлээр олут: 25

2. Каайлы херээ (38.05.02) (спе-циалитет)

Өөренир хуусаазы: 5 чыл
Кириде дужаар экзаменнер:
— обществознание;
— төөгү;
— орус дыл.
Бюджет олудунче чыылда: 20
Чарыгдалдарны долу төлээр олут: 5

2014-2015 өөрөдиге чылында бот-өөредилге-биле өөренир хевиринче хүлээп алышкын:

Белеткелдин угланышкыны:
1. Юриспруденция (40.03.01)

Өөренир хуусаазы: 5 чыл
Кириде дужаар экзаменнер:
— обществознание;
— төөгү;
— орус дыл.
Бюджет олудунче чыылда: чок
Чарыгдалдарны долу төлээр олут: 30

2. Юриспруденция (40.03.01) (Тус-кай ортумак эртемниглерге)

Өөренир хуусаазы: 3 чыл
Дужаар экзаменнер:
— мергежил аайы-биле айтырыг-хары
Бюджет олудунче чыылда: чок
Чарыгдалдарны долу төлээр олут: 30

3. Юриспруденция (40.03.01) (Дээ-ди эртемниглерге)

Өөренир хуусаазы: 2,5 чыл
Дужаар экзаменнер:
— мергежил аайы-биле айтырыг-хары
Бюджет олудунче чыылда: чок.
Чарыгдалдарны долу төлээр олут: 30

е база кандидатты (кандидаттар), кан-тар даңзызын депшидеринин болгаш бы бүрүткээринин дугайында дыңнады-ле комиссияже кириген өске-даа доку-менттерге, ол документилерни хоойлунуң делеринге дүүштүр кылыр, ооң иштин-арны дүүштүр долдурар сорулга-биле бырлар болгаш немелделер кириер эр-Бир эвес документилерни долдурга-ойлунуң негелделерин хажыдып турар ч кандидат, сонгулда каттыжышкыны ынчан кириген документизин солуур и. Бо Хоойлунуң 19 чүүлүнүн 2' кезээ-көрдүнген кандыг-бир документ чок турар болза, кандидат, сонгулда кат-тыжышкыны ону комиссияның кандидатты, даттар даңзызын бүрүткээр дугайында ытны көөр ужурул хуралыга чедир, онук иштинде кириер эргелиг.;

1' кезээнде «муниципалдыг (девис-комиссиязынче)» деп сөстөрнүн соонга ндидаттарның, кандидаттар даңзызы-бүрүткелдин боттандырып турар» деп эни немээр;

2' кезээнде «Депштитирген кандидат-ндидаттар даңзызын бүрүткээрин» деп эни «Тус чер бот-башкарылгазының ал-жаалдыг кижизинин сонгулдаларын-штитирген кандидатты бүрүткээрин»-стер-биле солуур, «кандидаттар даң-зы» деп сөстөрни база «кандидаттар-зын» деп сөстөрни ал кааптар;

3' кезээнде: аанга дараазында уткалыг «е'» пункту-ээр:

1) бир эвес кандидатты бүрүткээрин-гукчуларның 200 болгаш оон хөй хол кириери негеттинип турар болза, бир федералдыг хоойлу-биле өске чүүл атынмаан болза, хыналда кылыры-би-лип алган хол үжүүнүн ниити санындан гаш оон хөй шын эвес болгаш (азы) ж хол үжүүн чыыры;;

2) пунктуу дараазында эдилге-биле р:

а) сонгукчуларның кандидатты бүрүт-биле кириген шын хол үжүүнүн четпес-аанда «з» пунктуунда «ал кагдынмаан-үзе баспаан» деп сөстөрни ал каап-

б кезээнде: аазында уткалыг «д'» пунктуу-а:

1) бир эвес кандидаттар даңзызын

бүрүткээринге сонгукчуларның 200 болгаш оон хөй хол үжүүн кириери негеттинип турар болза, бир эвес федералдыг хоойлу-биле өске чүүл доктааттынмаан болза, хынал-да кылыры-биле шилип алган хол үжүүнүн ниити санындан 10 болгаш оон хөй шын эвес болгаш (азы) күш чок хол үжүүн чыыры;;

адаанда «е» пунктуу дараазында эдил-ге-биле бижири:

«е» сонгукчуларның кандидаттар даң-зызын бүрүткээр-биле кириген шын хол үжүүнүн четпес саны;;

«е» 7 кезээниң адаанда «б» пунктуунда «ал кагдынмаан болгаш үзе баспаан» деп сөстөрни ал кааптар;

10) 45-ки чүүлде:

а) 4 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«4. Бир эвес кандидатта, оон иштин-де кандидаттар даңзызындан, шиттирип чораан азы ам-даа судтадып турар деп медээ бар болза, медээ азар ханага кандидаттын шиткелинин дугайында медээлерни айтыр, а бир эвес шиттирип чораанын ал каапкан азы хуусаазын үзе баскан болза, шитке-лин ал каапкан азы хуусаазын үзе баскан ай, хүнүнүн дугайында медээлерни база айтыр.;

б) 10 кезээнде «, Федералдыг хоойлунуң 21 чүүлүнүн 9 пунктуунун адаанда «б» пунк-туунга дүүштүр Россия Федерациязының Төп сонгулда комиссиязының бадылаан тех-нологутт дериг-херекселдеринин нормативте-ри-биле дүүштүр өттүр көстүр азы чартыы көстүр материалдан белеткеп кылган» деп сөстөрни немээр;

11) 46-гы чүүлдүн 8 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«8. Бир эвес сонгулда бюллетенинче кириген бүрүткетирген кандидатта шитти-рип чораан азы ам-даа судтадып турар деп медээ бар болза, сонгулда бюллетенинге оон шиттиргенин дугайында медээлерни айтыр ужурул.;

12) 47-ги чүүлдүн 3 кезээниң бирги домаан дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Бадылаашкын хүнүнде бадылаар шак бе-тинде участок комиссиязының кижигүннеринге, Феде-ток комиссиязының кижигүннеринге, Феде-ралдыг хоойлунуң 30 чүүлүнүн 3 пунктуун-да айыттыган кижилерге бадылаашкынга да айыттыган кижилерге бадылааш-ажыглаар куруг хааржактарны (бадылааш-ажыглаар куруг хааржактарны) кирер кын санаар техниктиг херекселдин кирер черлерин — ону ажыглап турда) көргүзөр, оон соонда участок комиссиязының таңма-

зын басып дуглаар (пломбалаар).»;

13) 48-ки чүүлдү дараазында эдилге-би-ле бижири:

«48 чүүл. Хуусаа бетинде бадылаары Хуусаа бетинде бадылаашкынны Фе-дералдыг хоойлунуң негелделерин барым-даалап тургаш, бо Хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар чорудар.;

14) 49-ку чүүлдүн 8 кезээнде «бадылааш-кында бадылаашкын болур бажындан даш-каар бадылаашкынга дажыглаар хааржактар-нын эргежок чугула санын» деп сөстөрни «бадылаашкында бадылаашкын болур баж-жындан дашкаар бадылаашкынны организас-таары-биле, Федералдыг хоойлунуң 21-ги чүүлүнүн 9 пунктуунун адаанда «б» пункту-зунга дүүштүр Россия Федерациязының Төп сонгулда комиссиязының бадылааны техно-логутт дериг-херекселдеринин нормативте-ри-биле дүүштүр өттүр көстүр азы чартык өттүр көстүр материалдан белеткеп кылган, бады-лаашкынга дажыглаар хааржактарнын эрге-жок чугула санын» деп сөстөр-биле солуур;

15) 50-ги чүүлдүн 2 кезээниң «д» пункту-зун дараазында эдилге-биле бижири:

«д) протоколдуң одуругларын дараазын-да дес-дараалаштыр:

1-ги одуруг: бадылаашкын дооступ турар үеде даңжыже кириген сонгукчуларның саны;

2-ги одуруг: участок комиссиязының алган бюллетеньнеринин саны;

3-ку одуруг: хуусаа бетинде бадылаан сонгукчуларга берген, оон иштинде аңгы 4-ку одуруг-биле — муниципалдыг (девис-кээр) комиссиязынга бюллетеньнеринин саны;

5-ки одуруг: бадылаашкын хүнүнде бады-лаашкын болур оран-савадан дашкаар сон-гукчуларга берген бюллетеньнеринин саны;

6-гы одуруг: азыын чире кескен бюлле-теньнеринин саны;

7-ги одуруг: бадылаашкынга дажыглаар хааржактарга турган бюллетеньнеринин саны;

8-ки одуруг: бадылаашкынга доктаамал хааржактарга турган бюллетеньнеринин саны;

9-ку одуруг: күш чок бюллетеньнеринин саны;

10-гу одуруг: күштүг бюллетеньнеринин саны;

13-ку база оон дараазындагы одуруглар: шупту сонгулда бюллетеньнеринде турар туруштар бүрүзүнүн аайы-биле сонгукчулар-ның «Ийе» база «Чок» дээш берген бады-лаашкыннарының саны.

Бо Хоойлунуң 51 чүүлүнүн 20 кезээ-биле көрдүнген таварылгада, алдынган медээлер-

ни кириери-биле бадылаашкыннар түңнел-деринин дугайында протоколга дараазында одуруглар кирген турар ужурул:

11-ги одуруг: читкен бюллетеньнеринин саны;

12-ги одуруг: ап тургаш, өөренип көрбээн бюллетеньнеринин саны;;

16) 51-ги чүүлдү дараазында эдилге-би-ле бижири:

«51 чүүл. Сонгукчуларның бадылаашкын-нарын санаарының болгаш сонгулда участо-гунуң бадылаашкыннар түңнелдеринин ду-гайында протоколду тургузарының чуруму

Сонгукчуларның бадылаашкыннарын са-наарының болгаш сонгулда участогунуң ба-дылаашкыннар түңнелдеринин дугайында протоколду тургузарының чурумун Феде-ралдыг хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар боттандырат.

17) 63-ку чүүлдү дараазында эдилге-би-ле бижири:

«63 чүүл. Бадылаашкыннар түңнелдеринин дугайында, сонгулдалар түңнелдеринин дугайында шиттирени күш чок болдурары

Бадылаашкыннар түңнелдеринин ду-гайында, сонгулдалар түңнелдеринин ду-гайында шиттирени күш чок болдурары Фе-дералдыг хоойлунуң 77 чүүлү-биле доктаат-кан үндезинер-биле болгаш чурум езугаар боттандырат.;

2 чүүл

1. Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле пар-лаан хүнүнден, он хонук эрткенде, күштүг болуп кириер.

2. Тыва Республиканың 2011 чылдың август 22-де № 781 ДХ-1 «Тыва Республи-када муниципалдыг тургузугун төлээлекчи органының депутаттарының, тус чер бот-башкарылгазының сонгулдалыг албан-ду-жаалдыг кижизинин сонгулдаларының ду-гайында» (бо Хоойлунуң эдилгезинде) Хоой-лузунуң 45-ки чүүлүнүн 10 кезээниң болгаш 49-ку чүүлүнүн 8 кезээниң дүрүмнери 2014 чылдың июнь 1-ниң соонда томуйлаттырган Тыва Республикада муниципалдыг тургузуг-нун төлээлекчи органының депутаттарының, тус чер бот-башкарылгазының сонгулдалыг албан-дужаалдыг кижизинин сонгулдаларын эрттирери-биле холбаштыр тыттып келген хоойлу-дүрүм хамаарылгаларына хамаа-рыштыр тараар.

Тыва Республиканың Баштыны Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың май 24
№ 2525 ДХ-1

Чагаалар — амыдыралдын «көрүнчү»

Юбилейге уткуштур

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл ортумак школазының тургустунганындан бээр 75 чыл ою чоокшулап турар. Кужугет Сереевич Шойгунун чырык адынга тураскаадып, ук школаны оон ады-биле адап, төөгүге балал-бас исти арттырарын школаның коллективи шиитпирлээн.

Кужугет Сереевич Шойгу дээди партия школазын дооскан, «Шын», «Ленинчи орук» солуннарынга редакторлап турган. Ол — «Перо черного грифа» («Кара-дастың чүү») деп номунун автору. Оон ачазы Кужугет Серээ Майович аңчы болгаш малчын чораан.

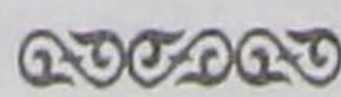
Школаның коллективи юбилейинге уткуштур белеткээн солун концерт-көргүзүүн чонга бараалгаткан. Андриян Иргит

биле Салбакай Иргит 80 чылдарның ырларын кончук чараш күүсеткен. «Шыдыраачылар» деп баштак оюн-көргүзүгүнү А.Салчак, А.Иргит база А-Х. Балчий олар аажок каттырынчыг кылдыр күүсеткен. Куран энелеринин попуурри ырларын Л.Адыг, Н.Салчак, Н.Монгуш эки күүсеткенер.

Х.Б.Кужугет аттыг көдээ Культура бажыңыга концерт орайга чедир болган. Ном саңының хоочун эргелекчизи Раиса Хертек К.С. Шойгунун төрөл аймааның фото-чуруктарлыг альбомун белеткээн. Суму чагырганың даргазы Д.Хертек 2 муң рубльди септелгеге салган.

Ортун-оол САЛЧАК.

*Кара-Хөл суур,
Бай-Тайга кожуун.*

Школавыс төөгүзү

30 чылдарның эгезинде Тес-Хем кожуунун О-Шынаа девискээринге бүгү чонну үжүк-бижикке чайлаг школазынга өөредип эгелээн. Оон соонда эге чада школазы 1933-1950 чылдарда Деспенге турган. Ол школа дүжерже, өөреникчилерни Самагалдай, Берт-Даг болгаш У-Шынаа-же өөредири-биле чедирип турган.

Деспенниң эге школазын 1964 чылда катап ажыткан. Аңаа барык 10 чыл дургузунда хоочун башкы Кангай-оол Күнзетович Ималдай эргелекчилээн. Тываның Чазаа башкыны кызымак ажылы дээш «Хүндүлелдин демдээ» орден-биле шаңнаан.

«О-Шынаа» совхоз 1973 чылда тургустунган. Оон төвүн Орукку хемниң кы-

дында Көвүрүг-Аксы деп черге тудуп эгелээн. А 1975 чылда эвээш комплектилик эге школа ажыттылган. Оон эргелекчизи — Лидия Чоодуевна Курзуу. 1978-1979 өөредилге чылында ийи каът школаның тудуу доостурга, ниити билиг ортумак школазы апарып, бо хүннерге чедир чоннуң ажы-төлүн өөредип турар.

1979 чылдың январь 11-де ажыттылган ортумак школаның баштайгы директору — Мөңгө Чамзыевич Чамзырын. Баштайгы доозукчулары төрөөн суурунда үлгерлиг ажылдакчылар болуп ажылдап-чурттап чоруур. Оларның бирээзи — (хөй чылдарның дургузунда «О-Шынаа» совхозтун) амгы үеде «Деспен» МУБ-тун ди-

ректору Вячеслав Кандыг-даа чоннуң биле чыгыр чери — Культура бажыңы, бараан болуп, хөй ял талантызы-биле бүгү чонунга берип чоруу кыс Агбаан дээн хүндүлүг кижилерин.

Салгалдан салгалчып чоруур башкылака амгы директорун дынчаш Оолаковна база директорнуң өгө талазы-биле оразы, хоочун башкы Кангай-ооловна Натт болгаш өске-даа бап хамааржыр. Ажы-төл тем-билиг шингээдип рар өргээзи ам-даа ул сайзыразын деп күзд

Ояана СА

Ада-өгбелерим чурту — Чедер

Чедер ышкаш калбак, делгем, карак четпес, чиргилчиннеп чыдар ховуларлыг оран ховар-ла боор. Хемчик унунга мал сычышпайн баарга, чазак-чагырга арааттарны ээн чыткан өтсигенниг черлерже көжөрүн сүмелеп, улуг ажылды кылып эгелээн. Ынчан дайын мурнунун чылдары чүве. Бичии кижии меңээ ол чаа черге аажок эки болганы боор, сагыш-сеткилим кыптыгып турган. Чедер хөлдүн, оон куштарының ыягылыг үннеринин чаражын, кандызын дыңнавадым дээр. Ховуларда өттөөн хой дег догдуктарның, черлик кастарның хөйүн! Караам-биле корбээп-даа болзумза, чоннуң чугаа-зындан алырга, чэереннер кодан-коданы-биле өттөөн чораан. Ол үениң машиналыг, хортан бооларлыг даргаларының хайы-биле хайыраан чэереннер (черлик ошкүлөр) Моол чуртунче дезип кире берген дээр. Ам оранывыстың чараш куштары, аңыры эвээжээн. Амгы салгалывыс чүнү чарашсынып көөрүл? Оода азыраан малывыс база ховартаандыр. Хуузунда малдыг кижилер бар-даа болза, көшкүн арааттарның тургузуп кааны «Тиилелге» совхозу кайыл? Ынчан машина-техниканың кандызы турбады дээр! «Шаг-шаа-биле турбас» деп өгбелеривистиң угаады шып-дыр ийин. Шаандан бээр кызымак-кай ажылдап, кодан хойну, мал-маганны остүрүп каан

малчын өгбелеримни утпаан мен. Эң баштайгы чиик машина садып алган малчынывыс Дажы-Серен Куулар-ла болгай. Кызымаккай малчыннарда Балдыш-оол Ооржак, Дажы-Серен Ондар, Бичии-Уруг Монгуш, Севек Куулар дээш, оон-даа өскелер хамааржыр. Чылгычылар: Айыыр-Санаа Ондар, Кенден-Лама Хомушкун олар. Орден-медаль эдилекчилери, Чедерни алдаржыткан механизатор-тараажыларывысты канчап уттур боор, оларга Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры В.О. Янчат, Доржу Саая, Очур-Сат Сарыглар, Михаил Акан-оол, Чамырыкпай Ооржак дээш, өскелер-даа хамааржыр. Ол ышкаш Ак-Хемниң алдарлыг кижилерин (саанчыларны) маңаа сактып көрейин. Олар дээр-ле Эктек Хомушкун, Борбаанай Куулар, Маритта Ондар, Норжуңмаа Ондар, тудугжулар: Самбуу Ондар, Чалзап Ондар, Оппай-оол Түлүш, Норбу Куулар, Чылгаар Монгуш-тур. Бо кайгамчык кижилер чедимчелиг ажыл-агыйы-биле чүгле Чедерни эвес, а республиканы безин алдаржыдып турганнар. Өгбелерим чурту болган Чедеримни, төрөөн чонумну бо-ла сактып кээрдир мен. Чедержилер-чонумну хүн бүрүде бодап, сагыш човап чурттап чор мен. Довураа-биле тоттурган, малгажы-биле байыткан бай Чедеривис — буяныгы-ла чер.

Эрензеп ТЕЖИТ.

Төлөптүг келиннер

Чоокта чаа кожуунун Михаил Дудуп аттыг Культура төвүнге «Тере-Хөлдүн келини-2014» деп мөөрей болуп эрткен. Аңаа суурга келин болуп чедип келгеш, чурттап турар 6 кижии киришкен. Ол дээрже Кежик-кыс Шимит, Алена Доржуй, Синара Иргит база улуг назылыг келиннер Ольга Кошкулур, Мария Сержи, Раиса Чыпсын-дыр. Мөөрейни чон улуг сонуургал-биле көргөн.

Мөөрей 6 чадага эрткен: таныштырылга, аш-чем, уран талант, спорт, авангард, айтырыг-хары. Таныштырылгада Алена Доржуй — Бай-Тайганы, Синара Иргит — Ак-Довурак хоорайны, Мария Сержи — Бии-Хемни, Раиса Чыпсын — Кызыл кожуунну, Кежик-кыс Шимит — Каа-Хем кожуунну, Ольга Кошкулур Тожу кожуунну чараш, мерген сөстөр-биле алгаан. Амдан-ныг аш-чем талазы-биле чадада киржикчи бүрүзү болбаазырадып кылган чемин делгеп, жюри кежигүннерин хүндүлээн.

Талантызын көргүзөр ча-

дада киржикчилер соңгу чүк улузунун, ламбада, индий, цыган танцы-самын көргүскен, а Алена Доржуй Тываның Улустун чогаалчызы Александр Даржайның «Ава дугайында одуругларын» аянын кылдыр күүсеткен. Спортчу кезээнде Синара Иргит бодунун кашпагай чоруун көргүзүп тиилээн.

Авангард деп көрүлдөгө киржикчи бүрүзү амыдыралга ажыглаар херек чүүлдер — саазын аржыылдар, бок урар хаптар, чаңгыс катап ажыглаар чук тавактар, дискилер дээш, оон-даа өске херекселдерден чогааткан чараш хептерин бараалгадып көргүскен. Келиннерниң эң-не улуг назылы Раиса Чыпсынның онзагай хевин жюри демдеглээн. Көрүкчүлерниң сонуургалын Алена Доржуй чаалап алган.

Мөөрейниң шииткекчилери — кожууннуң чагырга даргазы Андрей Салчак, кожуун эмнелгезинин кезер эмчизи Айдемир Кула, хүндүлүг дыштанылгада Дамдын Идам, хөгжүм баш-

кызы Начын Тулуш, да чырык кыпсык Тимур Барым олар туду үндүргөн. Мөөрей түңнелинде дээди шаң — Синара Иргит, бирги — Мария Сержи, ийиги — Кежик-кыс Шимит, черге Ольга Кошкулур төлөптүг болган.

Солун мөөрейни көрүп херэеженнер чөвүниң даргазы Уран Сонам кежигүннери Марьяна Гаачы, Ням-Сюрюн Чиг Аржаана Найдан, Аз Хумбун, кожуун чагызының социал политика талазы-биле оралакчы Лилия Багай-оол уду эртирип, киржикчилер шаңналдарны тыггыскаан. Мөөрейни эрттирер идеккейлиг киришкен кижилерге М. Д. Чып Р. С. Санчы, Л. И. Най Б. И. Артына, У. И. Сун Э. И. Шарай, Ч. И. Шип А. А. Имажап, Х-С. Ч. Т база кожууннуң өрткө кезээниң даргазы Р.Л.Долуг-хуузун кириген.

Херелмаа СЕНДИ-ХУУР.
*Кунгуртуг суур,
Тере-Хөл кожуун.*

Азия-Сибирьден
автомашинаны ойнадып ал!

Өске-белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып;
- алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар;
- херекселдер болгаш өске-даа чуулдер.

Кылагар шил продукцияны
садып алгаш, **автомашина**
ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122а ("Фракта баазазы") тел: (39422) 5-22-46
Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а ("Фракта баазазы") тел: (39422) 5-22-46
Интернет-адрес: www.asia-siberia.ru сайттан номчунар! Эрткер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

Садып алыкчыларның кичээнгейинге!

Тудугтун кол материалдарынын
садыы ажыттыганы!!!

ТЕХНО
НИКОЛЬ
САДЫП ЧЕТЫМЫЗ

- чылыглаар чуулдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажының кырын
- даштын калестар чуулдер
- тудуг холуксалаары
- дундайлап каннаар монтаж херекселдери

Шуутузу Азия-Сибирьден артеректер-биле

- Сантехника
- Одалга чылыын, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фракта баазазы **5-22-46**

Ветеринарлыг аптека ООО

«Эзим-Адаанда»
биркалар, биркачтар,
дыргак кезер хачылар
садып турар.

Адреси: Кызыл хоорай,
Каа-Хем кудумчузу, 14.

Садып павильону ГРЭ.
Тел: 8-923-381-8169

Лицензиялыг. Управление
Россельхозпотребнадзора по
Республике Тыва и Хакасии
серия РСН 010149.

«РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ» МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртек-
тиг өрээлдер эжиктери
болгаш 2900 рубльден
өрү даштыкы эжиктер.

Купе, Гармошка, дүрүп
турар «Номчугаш» деп
эжиктер.
Аркалар, чылыг шала, ПВХ
плиткадан шала
шывыгылары.

Ажылдаары: пон.-субб.
9.00-18.00 ш.
Улуг-хүн — дыштаныр хүн.
Кызыл хоорай,
Титов кудумчузу, 7.
Тел. 8 (39422) 2-16-
93, 8-923-262-1111
Өртектер парлаан
үезинде шын болур.

Телевирлиг үндөжиге парлаан.

Тыва Республиканың Баштыгы болгаш Тыва Республиканың Чазза Тывада сурагылыг фото-чурукчу, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү

Юрий Алексеевич
КОСАРЬКОВТУҢ

аар аараанының соонда мочээни-биле ханы кажыды-
лын төрел болгаш чоок кижилеринге илередиш тур.

Тываның культуразы аар чидиригге таварышкан — республиканың эң эки фото-чурук тырттырыкчыларының бирээзи, Тыва телевидениени тургузарынга болгаш сайзырадырынга киржип чораап кижиге амыдыралдан чарлып чоруткан. Ооң ажылдарында Тываның 40 ажыг чылдарының дургузунда тоогүзүп көргүскен. Юрий Алексеевичниң чуруктары солуннарда болгаш журналдарга үндүрүп, хой санныг делгелдерге көргүзүп, республикага тураскааткан хой-хой үндүрүлгелерге парлап келген. Кайгамчык кижиниң, патриоттун, фото-чурук тырттырыкчызының — Юрий Алексеевич Косарьковтуң дугайында тураскаал ону таппыр болгаш чогадыкчы ажыл-херектерин билир кижилерниң чүректеринге кезээде артар.

«Шын» солун редакциязының коллективи редакцияга хой чылдарның дургузунда фотокорреспондент болуп ажылдап чораап, фото-чурук тырттырыларының талазы-биле бедик мергежилдиг мастер, хой-хой аптык ажылдакчыларны өөреткен, хоглуг-баштак, чугаакыр, журналисти улуг дуржулгагы эш

Юрий Алексеевич
КОСАРЬКОВТУҢ

үр болгаш аар аараанының соонда мочээни-биле хол-баштыр ханы кажыдалын ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге илергейлеп тур.

Бүгү-россияның «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» ниитилелиниң Тыва республикада салбыры Россияның ИХЯ-зының иштиги шериглеринге керээ езугаар албан эрткирип турган, Чечен Республикага терроризмге удур операция үезинде амытынындан чарылган

Омак Эрес-оолович
БИЧЕЙНИҢ

чоок кижилери — аказы Эрес Күжүгетовиче болгаш авазы Роза Ангырбановна Бичейлерге, өөнүң ишти Шончалай Бири-Санаевна Монгушка, оол, кыс кады төрээнеринге ханы кажыдалын илередиш, эгиттинмес чидиригни үлежип тур.

Амызындан чарылган дайынчының мөчүзүн чуртунга эккээр, ону ийи шериг албанныглар — подполковник Р.А. Бекетов болгаш анаа дайынчы А.В. Сымчаан чедирип кээр.

Ону 2014 чылдың май 29-та, 14.00 шакта Барыын-Хемчиктин Хөделең суурга шериг езу-чурум езугаар орнукшудар.

сибирский бизнес

Тудуг-шеверлел материалдары:

Металлочерепица-1200 рубль;

Профлист-1550 руб.;

Ондулин-430 руб.;

СМЛ-350 руб.;

Гипсокартон-300 руб.;

OSB, шуугай, чылыглаашкыннар, хоюдуглар,

хана панельдери, суг-эмульсия будуу, кара-саазын,

пенопласт, профильдер, монтаж көвүү,

быжыглакчылар болгаш өске-даа.

Адреси: Оюн Күрседи кудумчузу, 54, тел. 8-983-259-49-51;
Интернациональная кудумчузу, 117, тел. 8-913-350-02-56.

УАЗ автомашинага артык кезектерни
барын садып ап, чогул чагыдып ап болур. Чагыдар
болза, өртээниң 50 хуузун баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная
кудумчузу, 115,

(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

Телевирлиг үндөжиге парлаан.

КлиматСервис

Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 54
Т: 8(394-22) 5-29-85, 8-923-261-7070

Садып турар, эштеп тургузар, арыглап, септеп бээр.

- Агаарны арыглап серииделер кондиционерлер.
- Хат-салтынныг серииделер вентиляторлар.
- Агаар серииделер херекселдер.
- Агаарны арыглаар херекселдер.
- Суг чылдыр херекселдер.
- Бажынга болгаш үлстүрге ажылгаар вентиляция.
- Чылыдыкчы — каминнер.
- Чылыг бээр херекселдер.

Телевирлиг үндөжиге парлаан.

Пилорамалар
ленталыг,
төгери, рамалыг.

Хонкалар дериг-херексел

«ЛЕНТОЧКА»

«ЛЕНТА-ПРОФИ»
Кызыл хоорай,
Комсомольская
кудумчузу, 97
www.lentak.ru

Сертификаттыг Телевирлиг үндөжиге парлаан.
чаа чүүл
8-950-410-00-10

Шажын-чүдүлгө сайзыраан амгы хүннерде моон мурнунда хоруглуг азы билдинмес турган чүүлдер хөйге билдингир, солун апарган. Төөгүнүн чамдык болуушкуннары, барымдаалары амгы салгалга чугула черек. Дыка хөй материалдарны улуг назылыг информаторларның дузасы-биле эртемденер, сонугралдыг кижилер тып шинчилээн.

Ол ажилдарның ачызында тодараттырган шаандагы Эр-Хавак хүрээзинин дугайында таныштырай. Арыг-Узун, Арыскан, Ак-Туруг суурларның девискээрлери шаандагы Бээзи кожуунга хамааржып турган үеде, Эйлиг-Хем кыргыстарының Эр-Хавак хүрээзи 1894 чылда Белдир-Кежигинин чогуунга туттунган. Оон бээр 120 чыл эрткен. Ол үеде Моолга чуратай, Төвүт чуртунга шажын эртемни өөренип алгаш келген бистин кырган-ачавыстың ачазы Чамбал-Нава Кыргыс хүрээниг Камбы-ламазынга ажилдап эгелээш, оон тудуун боду башкарып кылдырган. Тускай езулалдар кылып, хүрээниң турар черин тодарадып тыпкаш,

ЭЭР-ХАВАК ХҮРЭЭЗИНИН ТӨӨГҮЗҮ

Эйлиг-Хемге турган алдын казыкчыларындан бүдүнгө тывылган улуг, борбак алдынны, боттарының эт-хөреңгизин чыып тургаш, садып алган.

Ол алдынның кырынга немей мөңгүн сөңгөп тургаш, «чер ээзинден» тудуг кылып черни чөпшээрдиң дилээн. Алдын казып турган черден тывылган кылагар ак-ак, улуг даштарны база төвөлөргө чүдүргөш, хүрээ девискээрининг демдээ кылдыр тей баарынга чыып салган.

120 чылдың дургузунда оларның, чартык-чамдызы черже кире берген-даа болза, баштары ам-даа көстүп чыдар. Кырган-ачавыс оолдарын Төвүтче өөредип чорударга, оларның аразындан хеймер оглу Хуурак Кыргыс Эр-Хавакка албан-хаап ажилдаан.

1928 чылдың март 8-те сарыг шажынның чүдүкчүлеринин 1-ги съездизинге Эр-Хавактан төлээлөп барган Кашлы Кунгаа-жаптың илеткелинде «Хүрээде 99 лама-башкыдан 54 кижиге бот,

45-жи — өглүг-баштыг, чылда 24 хуралды эрттирип турар» дээн. Ол хире хөй ламаларның аразында Чычыынак оглу Чамбал-Нава кешпи доорумба эртемниг, Даңзы-Соржу Кыдаттың Бээжин хүрээзинге өөренип дооскаш, эртем ады камгалап алган атураагы лама дээрзин төөгүде бижээн. Камбы-ламаның күдээзи Агбаан Доспаңнаар оглу Кыргыс хүрээниң нирба азы карак эмчизи эргелиг чораан. Чонга ачы-буянын чедирип, хүрүмчү лама бооп, Кончук Төлюш ажилдап турган.

1938 чылда чаа эрге-чагырганың суртаалыга алыскан революсчу аныктар Эр-Хавак хүрээзин үрегдээн. Алдын-биле чайырлаан хола бурганнарны, судурларны болгаш эдилелдерни эрге-чагырга черлерининг ажилдакчылары хавырып алган. Хүрээниң ыяштан кылган эки тудугларын бускаш, Шагаан-Арыг хоорайның тудуунга кириштиргенин кырганнар сактыр.

«Тус черде улуг хемчээлдиг

алдын шыгжаттырган» — деп, бир кижиге геологтарга чугаалаарга, 1960 чылдар эгезинде вертолеттуг улус демир тывар тускай херексел-биле аай-дедир дилеп тургаш, тып алган. Анаа дамчыыр чугаа, ол алдынны Москваның бир музейинде ховар эртинелер шыгжаар залында делгеп салганын дыңнаан бис. Шыны болза, Тываның Национал музейинге эгидип алырынга хамаарылгалыг эртемденер, ажилдакчылар ужурун тывары күзенчиг.

Кырган-ачавыс «бурганнай» бээр, чоок кижилери оон хууда ном-судурун, ширээзин, коңга-дамбыразын кыштааның артында Ак-Хаяда куй иштинге шыгжап, йөрээл салып, ном номчаан дижир. Чүдүлгениң хостуг үези кээп, шажын сайзыраан соонда, Эр-Хавак хүрээзинге ажилдап, чурттап чораан лама-башкыларның салгалдары хүрээниң чулазының одун өжүрбес дээш база эрткен болгаш амгы салгалдар-

ның харылзаазын бижып, өгбелерниң төөгү-дугайын таныштырып, төрөл бөлүүн эп-найыралын быжылгаар, боттарын билиштирер сорук биле 2006 чылдың июнь 18-эглеп хүрээниң турган орны, девискээрининг сагызын нарынга аш-чемниң дээш өргүп, кылагар ак-ак даштар бедигээшче дажылгап турган ованы тургускан. Чыл санын эки хүн дугуржуп алгаш, өгбелерни эйт-чем харыыла кылдыр оочурлаштыргаш, гылга, номнал эрттирери чыл апарган.

Юбилейлиг чылда Эр-Хавак хүрээзинге хамаарылгалыг раан өгбелерниң бүгү салдарын май 31, суббота хүнде, байырлыг дажылгага кийрип, моон сонгааргы ланаттынар ажил-агыйжы хервисче чалап тур бис.

Станислав СЕРЕН катеп тургустунган шажынның баштайгы лекчилерининг бирээниң кадык камгалалын алдарлыг ажилдакчызы

ТЫВАНЫН КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ ЧАЛАП ТУР

Күш-культура факультеди

Күш-культура факультеди — эң-не хөй болгаш эп-найыралдыг студентилеринг факультеттерининг бирээзи. Чүгүле Тывада эвес, а бүгү Россияда болгаш даштыкыда билдингир күш-культураның аңгы-аңгы хевирлерининг тренерлери, чемпионнары болгаш призерлары бо факультеттинг ат-алдарын кодуруп турар. Эп-найыралдыг башкылар күш-культурага болгаш ону башкылаарынга академниң эртемнерни студентилерге бээрин бүзүредип турар.

Факультет амгы үеде өөренип турар болгаш доозуп чоруккан-даа студентилерининг спортчу чедишкиннеринге чоргаарланып чоруур. Оларның аразында Россия Федерациязының дөрт алдарлыг спортчузу, делегей чергелиг үш спорт мастерлери, Россия Федерациязының спорт мастерлери, ол ышкаш спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге делегейниң, Европаның болгаш Россияның чемпионнары бар. Тываның күрүне университетининг күш-культураның теориялыг үндешинер кафедразының аспирантыларына шунту Тыва Республика чоргаарланып турар. Оларга Европаның хостуг хүрешке үш дакпыр чемпиону, Делегей кубогунун база Гран-при сериялыг «А» класстың делегей чергелиг турнирлерининг тилекчизи Олан Сат, Афины хоорайга болган XXVI Олимпий оюннарынга хостуг хүрешке бешки черни алган, юниорлар аразында Европада 13 дакпыр чемпион, делегей чергелиг спорт мастери Лориса Ооржак хамааржып турар.

2011 чылдың сентябрьдан тура, факультетти педагогика эртемнерининг кандидаты, доцент, хаак чарыштарының спорт мастеринге кандидат, республика хемчээлдиг

спортчу шиидикчи, Тыва Республиканың күш-культуразының тергигини Эдуард Ким-оолович Кыргыс деканнап, удуртуп турар.

Факультетте дараазында мергежилдерге кадрларны белеткеп турар:

— 49.03.01. — Күш-культура (туда өөренир хевирге 4 чыл, бот-өөредилге-биле 5 чыл).

— 49.03.02. — кадыкшылының байдалы кошкак кижилерге күш-культура (күш-культурага адаптация).

Педагогиктиг база күрүне практикаларының болгаш чайгы өөредилге чыыштарының үезинде дыка улуг кижизидилге болгаш методиктиг ажилдарны чорудуп турар. Студентилер башкы, тренер, инструктор мергежилдерге өөренип, ДЮСШ-ның өөреникчилери-биле ажилдап турар. «Кудумчу баскетболу», «Нациялар аразында чарыш», «Россия чергелиг хаак чарыжы», «Россияның азиму-ду» дээн чижектер маргылдааларга шиидикчи болуп, оон аңгыда хүреш маргылдааларына волонтер болгаш мөге салыкчылап турарлар.

Силерни солун болгаш спортчу студент чурттап, чаа эш-өөр, өөредилге, күш-культурага бедик чедишкиннер, ол ышкаш хөй-ниити бажыңына чурттаар таарымчалыг байдал манап турар.

Эң-не билдингир, аныяк болгаш бурунгаар үзелдиг башкылар, Тываның спортчулары — бистинг факультеттинг доозукчулары-дыр.

Күш-культура факультеди шунту күзелдиглерини чалап тур!

Кызылдың педагогика институту

Школарның хүндүлүг доозукчулары!

Бистинг институтка өөрөнгөш, силер чүгүле эки билиглер болгаш мер-

гежил чедип алыр эвес, а бүгү талазы-биле сайзыраңгай апаар силер. Бистер амгы болгаш келир үеге чугула шынныг билиглерни чогаадып, камгалап дамчыдарын кызып турар бис.

П.А. Морозов, Кызылдың педагогика институтунун директору, Россия Федерациязының улус чырыдышкынының тергигини, Тыва Республиканың алдарлыг эртем ажилдакчызы.

— Тываның күрүне университедининг Кызылдың педагогика институту чаа тургустунган «аныяк» өөредилге чери (ректорнун 2009 чылдың сентябрь 7-де 1028 дугаарлыг дужаалы), бодун чедишкенин болгаш өске өөредилге черлери-биле деңге бедик түңнелдиг ажилдап шыдаар кылдыр кыска үе иштинде көргүзүп четтигипкен. КПИ республиканың өөредилге системазынга болгаш өске-даа адырларына тускай эртемниглерин белеткеп турар.

ТувКУ-нунг КПИ-де дараазында мергежилдерге студентилерни өөредип турар:

- эге класстарга өөредилге болгаш даштыкы дыл;
- школа назыны четпээннерге өөредилге;
- технология;
- тускай (дефектологтуг эртем);
- психолог-педагогтуг өөредилге;
- психология.

Шыңгы психологтуг болгаш педагогтуг белеткелдинг түңнелинде бистинг доозукчуларывыс организастыг болгаш удуртукчу билиглерни кайы-даа адырга шингээдиң ап, ажилдап шыдаар.

Институтта кижизидилге болгаш студентилерниң социал камгалал талазы-биле директорнунг оралакчызы база профэвилел чөвүлели студентилерниң эрге-ажыын камгалаар

айтырылгалар-биле чедишкенин ажилдап турар. ТувКУ-нунг баазында «Кадыкшыл» деп национ төлөвилелдинг ачызында, «Бистинг университет — кадыкшылдың девкээри» деп девизитиг «Кадыкштову» ажиттырган.

КПИ-ниң студентилерининг аилдери:

- профэвилел чөвүлели;
- студентилерниң эртем талазы биле чөвүлели;
- студентилерниң эгелээшкитову;
- педагогтуг бөлүк.

КПИ-де күш-культураның аңгы хевирлери сайзырап турар: аэробика, баскетбол, волейбол, футбол, спортчу туризм, чиик атлетика, шахмат, у-шу, эштири.

КПИ-ниң студентилери хооранын, кожууннарның, өөредилге черлерининг аразында маргылдаалар доктаамал киржиң турар. А шырак спортчулар КПИ-ниң адын камгалап, регионнар аразында, Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга киржиң турар. КПИ-ни баазазында у-шунунг кадыкшыдыл секциязы ажиттырган.

Эртем-шинчилел ажилдары белг мергежилдиг специалистер болгач бакалаврлар белеткээрининг бир зээ болуп турар.

Институтта студентилерниң эртем чөвүлели ажилдап турар. Эртем бөлүмнеринге, бергедээшкенин бөлүктөргө шинчилел ажилдары аңгы-аңгы угланышкынын чорудуп, студентилер аразында Россия чергелиг олимпиадаларга, эртем практиктиг конференцияларга киржиң, грантыларын ойнадып ап турар.

Бистинг адресивис: Кызыл хоорай Ленин кудумчузу, 3. Тел. 3-49-01 3-70-35. Сайт: www.kpi.tuvsu.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа ямасы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫНГ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнунг дузалакчызы — 2-30-69, редакторнунг оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдист—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдисти — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдисти — 2-03-88. Очулга килдисти — 2-03-87. Реклама, чарлал килдисти — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээл 2 парлаар ама. Тираж 8192. Чагыг 65. Номериң парлаалга дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херемчилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылар.